

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra teorie kultury (kulturologie)

Obor: Kulturologie

**Rodinné rituály v kontextu české
kultury**

Family Rituals in the Context of Czech Culture

Rigorózní práce

Mgr. Michaela Láchová

Praha 2011

Vedoucí práce: PhDr. Václav Soukup, CSc.

Na tomto místě bych ráda poděkovala především PhDr. Václavu Soukupovi, CSc. za odborné vedení rigorózní práce, doc. PhDr. Lence Šulové, CSc. za odbornou literaturu a cenné rady a v neposlední řadě i mé rodině a blízkým za morální podporu během mého studia.

Prohlašuji, že jsem tuto rigorózní práci zpracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne 13. 3. 2011

.....
Michaela Láchová

Anotace

Rigorózní práce s názvem „Rodinné rituály v kontextu české kultury“ se zabývá teoretickou analýzou vývojových proměn rodiny v kulturologické perspektivě. Cílem práce je postihnout fenomén rodiny jako kulturní konstrukce a specifické instituce, jejíž forma a obsah odrážejí dobový sociokulturní kontext a jež je významným mediátorem vlivu kultury na člověka. Práce je rozdělena na dvě hlavní části. První část mapuje proměny tradiční evropské rodiny v čase a prostoru s akcentem na české prostředí. Obsahuje také analýzu rodiny jako instituce zajišťující transmisi kulturních hodnot. S ohledem na sňatečnost a změny v rodinném chování je zde nabídnuta i komparace současné české rodiny s ostatní Evropou. Podstatná část práce je věnována analýze rodiny jako nositele sociokulturních regulativů a kulturních idejí v kontextu rituálů a příbuzenských vazeb. V této části je zahrnut i výklad manželství v kulturologické perspektivě. Nejobsáhlejší část, jež se týká rodinných rituálů, je doplněna o empirický výzkum, jenž přibližuje podobu rituálů v současné české rodině, a tím přispívá k obohacení dosavadní teorie.

Abstract

Thesis titled "Family Rituals in the Context of Czech Culture" deals with the theoretical analysis of the developmental changes of the family in the perspective of cultural studies. The aim is to capture the family as a cultural phenomenon, determined by the institution that is an important mediator of the influence of culture to people. Particular attention is paid to the definition of family as a cultural construction and the specific institution, whose form and content reflects contemporary social and cultural context. The thesis is divided into two main parts. The first part presents the transformation of traditional European family in time and space with emphasis on the Czech environment. Simultaneously, an analysis of the family as an institution to ensure transmission of cultural values. At the end of the first part is offered a comparison of current Czech family with the rest of Europe with regard to marriage and changes in family behavior. The largest part is devoted to the family in the context of ritual and kinship ties. This section includes the interpretation of marriage from a cultural perspective. This part is complemented by empirical research, which plains the form

of family rituals in contemporary Czech family, and thereby contributes to enrich the existing theory.

Klíčová slova: rodina, manželství, příbuzenství, rituál

Keywords: family, marriage, relationship, ritual

Obsah

Obsah	6
Úvod	8
1. Proměny tradiční evropské rodiny	10
1.1 Definice pojmu rodina a její hlavní funkce	10
1.2 Prvopočátky rodinného života	20
1.3 Tradiční rodina 16.–18. století	25
1.4 Moderní rodina	28
1.5 Hierarchie pohlaví uvnitř rodiny	36
1.6 Rodina mezi přírodou a kulturou	45
1.7 Současná česká rodina a ostatní Evropa	48
2. Analýza rodiny jako nositele sociokulturních regulativů a kulturních idejí v kontextu rituálů (a příbuzenských vazeb)	51
2.1 Příbuzenství	51
2.1.1 Příbuzenství a genealogie	53
2.1.2 Příbuzenská terminologie	55
2.2 Manželství	59
2.2.1 Evropské manželství v čase	59
2.2.2 Manželství a sexualita	65
2.3 Rituály	66
2.3.1 Rituál z pohledu sociologů	67
2.3.2 Antropologické pojetí rituálu	68
2.3.3 Rodinné rituály	71
2.4 Přejícné rituály spojené s rodinou	74
2.4.1 Zásnuby	74
2.4.2 Svatba	81
2.5 Každodenní rituály v rodině	85
2.5.1 Rodinná ideologie	86
2.5.2 Rodinná teritorialita	86
2.5.3 Rodina a harmonogram dne	87
2.5.4 Společné rodinné stolování	89
2.6 Svátky a slavnosti v rodinném kruhu	90
2.6.1 Velikonoce	90
2.6.2 Vánoce	93
2.6.3 Narozenniny a jmeniny	99
2.7 Rodinné tradice	99
2.8 Negativní význam rituálu	100
2.9 Rituály spojené s rodinou – empirická část	104
2.9.1 Použité metody	104

2.9.2 Analýza empirických dat	105
Závěr	113
Seznam literatury	117
Přílohy.....	121

Úvod

Méně sňatků, méně dětí, více rozvodů. Podobné charakteristiky moderní rodiny slýcháme v současné době stále častěji. Na instituci rodiny je napříč společenskými vědami nahlíženo jako na okleštěnou, pomalu se rozkládající instituci, jež se otřásá v základech. Jako epicentrum tohoto zemětřesení je označována industrializace, jež dle mnohých názorů zahájila postupný rozpad rodiny. Pojem rodina je ve společnosti veskrze redukován na rodinu nukleární, přičemž hodnoty typické pro její tradiční, předindustriální podobu a příbuzenské solidarity jako jejího základu prakticky vymizely a přeformovaly se ruku v ruce se společenskými a ekonomickými změnami. Proměny rodiny, které ji zrcadí jako konfliktní jednotku, jež opouští své původní cíle a stále více realizuje neracionální konzum bez vnitřního uspokojení jejích členů, charakterizuje i citelné zmatení rolí. Přes veškeré změny a redukci mnohých aspektů s touto institucí spojených prokazuje rodina svou životaschopnost a funkčnost vnitřních mechanismů a regulativů. Rodina brání společenský systém před chaosem a zhroucením. Posledně zmíněnou funkci plní ve společnosti i rituály, a to jak ve smyslu plynulosti symbolické proměny a přechodu člověka z jednoho stavu do druhého, tak prostřednictvím pevně daných modelů sociálního chování a pravidel hry v každodennosti.

Rigorózní práce s názvem „Rodinné rituály v kontextu české kultury“ je rozšířením mé práce diplomové („Rodina jako kulturní konstrukce a determinanta způsobu života“). Nabídne kombinaci obou zmíněných témat, tedy rodiny a rituálů, v kulturologické perspektivě. Oproti původní práci bude obohacena o výklad manželství z perspektivy kulturologie a podrobnější analýzu kategorizovaných rituálů. Její první část bude věnována proměnám tradiční evropské, potažmo české rodiny v čase a prostoru. Zvláštní pozornost zaměřím na vymezení rodiny jako kulturní konstrukce a specifické instituce zajišťující transmisi kulturních hodnot, skrze niž probíhá osvojování sociokulturních regulativů a idejí. Nastíním zde proměny této instituce a funkcí, které zastává, v kontextu celospolečenských změn, od jejích prvopočátků přes tzv. tradiční rodinu po rodinu moderní, současnou. V první části své práce se dotknu i genderové problematiky skrze hierarchii pohlaví uvnitř rodiny a budu se zabývat i rodinou jako institucí na pomezí kulturního a biologického determinismu. Závěrečným tématem první části pak bude komparace současné české rodiny s ostatní Evropou s ohledem na sňatečnost a změny v rodinném chování.

Ve druhé, stěžejní části přesunu svou pozornost na rodinu v kontextu rituálů a příbuzenských vazeb. V kapitolách o příbuzenství se budu snažit poukázat především na kulturní a sociální determinanty této vztahové sítě v protikladu k determinantám biologickým, budu se zabývat i českou příbuzenskou terminologií a příbuzenstvím ve spojitosti s genealogií. V této části nabídnu i výklad manželství v kulturologické perspektivě, jež k výkladu rodiny a rodinných rituálů neodmyslitelně patří. Stručně se dotknu i tématu manželství a sexuality jako sociálně kontrolované problematiky. Stěžejním tématem druhé části i celé práce pak bude téma rituálů spojených s rodinou. Poukážu na rituál jako na prostředek, skrze nějž člověk přijímá kulturní vzorce a ideje dané společnosti a jenž sahá až k podstatě samotné lidské existence. Pokusím se vymezit podobu rodinných rituálů a jejich funkce, kategorizovat je a charakterizovat jejich současnou podobu a změny, kterými prošly zvyky a tradice s nimi spojené. Teoretickou analýzu rodinných rituálů doplním o empirický výzkum, jenž bude pojat v duchu zmíněné kategorizace a jeho cílem bude zmapovat podobu rituálů v současné české rodině.

Na obě zmíněná témata, rodinu i rituály, lze pohlížet napříč společenskými vědami. V rámci oboru kulturologie jsem si téma rigorózní práce zvolila především kvůli jeho interdisciplinaritě, kterou disponují jak obě témata i jejich syntéza, tak i obor sám. Vzhledem k šíři tématu jsem se ve své rigorózní práci zabývala vybranými aspekty dané problematiky, práce si tak nečiní nárok na úplné a vyčerpávající zpracování tématu.

1. Proměny tradiční evropské rodiny

1.1 Definice pojmu rodina a její hlavní funkce

Definovat pojem *rodina* se zdá být poměrně snadnou záležitostí, je ale velmi obsáhlý a ovlivněný nesčetnou řadou změn způsobených novými jevy a vztahy, jež se vzájemně ovlivňují. Vzhledem k tomu a také k určitému období se mění obsah tohoto pojmu, forma však v podstatě zůstává stejná. Přes veškeré technické vymoženosti dnešní doby a s tím související proměny rodiny, kdy se stále častěji hovoří o její krizi, je rodina jakýmsi základním kamenem společnosti, který, ač navenek značně otesaný, stále ještě drží při sobě. „Představuje sociální zařízení, jehož primárním účelem je vytvářet soukromý prostor, stísněný proti vířícímu a nepřehlednému světu veřejnému. Chrání své členy, nemění svůj tvar, vnitřní uspořádání ani habitus a změny ve svém okolí vyrovnává. Vývoj či pokrok tím nebrzdí. Naopak: svou stabilitou dynamiku umožňuje a v jistém smyslu i podporuje, protože brání společenský systém před chaosem a zhroutilím.“ (Možný, 1999, s. 13).

Složitost definice však nevyplývá jen z vlivů nových jevů a vztahů, které na ni působí, ale i z pohledu, ze kterého chceme pojem vymezit. Zkrátka pojem je definován jinak z pohledu sociologů, jiný akcent pojmu dávají demografové, právníci nebo psychologové. Pojem však může být nadále vymezován různě v rámci téhož oboru, z pohledu různých vědních disciplín. Zůstaneme-li u poslední zmíněné vědní disciplíny, jinak rodinu vymezuje např. psychologie sociální nebo pedagogická. (V aplikované sociální psychologii je pojem rodiny jedním z hlavních témat.) V rámci různých oblastí téže vědy však záleží i na systémovém přístupu. Kromě těchto hledisek pak záleží na jednotlivých aspektech, které souvisí s pojmem a na které je dáván důraz, mohou jimi být vztahy, komunikace nebo třeba role v rodině, zaměření na socializaci a individuaci. V rámci oboru kulturologie je rodina významným tématem zejména pro svou interdisciplinárnost, kterou obor samotný disponuje. Vymezíme tedy pojem z pohledu antropologického, sociologického a psychologického.

Horský a Seligová ve své knize *Rodina našich předků* označují rodinu jako „uskupení vázané na přirozenou danost člověka, ale i specifický systém hodnot.“ (Horský, Seligová, 1997, s. 6). Rodina je zde také uvedena jako jedno z kritérií, podle

kterých můžeme porovnávat nejenom jednotlivé kultury navzájem, ale naopak i jednotlivá období jedné kultury. Václav Soukup ve svých Dějinách antropologie definuje pojem rodina jako „sociální jednotku tvořenou pokrevními svazky, manželstvím nebo adopcí. Typ rodinných vztahů je variabilní, ale obvykle se jedná o skupinu jedinců, kteří plní ekonomickou, reprodukční a výchovnou funkci.“ (Soukup, 2004a, s. 642). Vedle těchto funkcí, které se dají označit jako vnější, zastává rodina i vnitřní funkce, a to vedle sociálně-psychologické i emocionální.

Reprodukcí lidského rodu a výchovu potomstva jako hlavní funkce uvádí i Jan Jandourek ve svém Sociologickém slovníku. Pod pojmem rodina zde označuje „formu dlouhodobého solidárního soužití osob spojených příbuzenstvím a zahrnující přinejmenším rodiče a děti. Další znaky toho, co je rodina, jsou sociokulturně podmíněny. Patří k nim společné bydlení, příslušnost ke společné příbuzenské linii, společná produkce a konzumování statků atd.“ (Jandourek, 2001, s. 206). Jandourek se zde dále zmiňuje i o jedné z příčin zmíněné krize rodiny, za kterou vidí především předávání mnohých funkcí rodiny státním a dalším institucím, což následně vede i k současné velké rozvodovosti. „I nadále však rodina zůstává důležitým prostředím socializace, intimity a sociální podpory.“ (Tamtéž)

Následně zde vymezuje jednotlivé typy rodin (tamtéž, s. 207):

- 1) **Rodina nukleární** je individualistická, dezintegrovaná a především městská rodina, která vznikla jako důsledek upadajícího vlivu tradičního systému příbuzenství. Tvořena je rodiči a dětmi. Durkheim tuto rodinu označuje jako „manželská“.
- 2) **Rodina měšťanská** – typ rodiny vznikající v době rozmachu měšťanstva. Je výrazně patriarchální, otcova autorita je založena jeho výkonem v roli podnikatele a jeho dědičným vlastnictvím. Kritické analýzy hovoří v případě rodiny měšťanské často o útisku ženy a dětí, pokrytecké vnějškové monogamii a atmosféře úzkosti, ve které žili mnozí rodinní příslušníci.
- 3) **Rodina neúplná** – rodina redukována rozvodem nebo smrtí otce, matky, obou rodičů, nebo tvořená svobodnou matkou a dítětem. Obsah pojmu rodina neúplná záleží na pojetí úplnosti rodiny a dané společnosti.
- 4) **Rodina nevlastní** – rodina, ve které má alespoň jeden z partnerů děti z předchozího vztahu a tyto s ním žijí v jedné domácnosti s jeho novým partnerem.

- 5) **Rodina orientační (primární)** – rodina, ve které jedinec vyrůstá.
- 6) **Rodina prokreační (sekundární)** – rodina, jež jedinec zakládá v dospělém věku zpravidla uzavřením manželství a ve které se mu narodily děti.
- 7) **Rodina rozšířená** – rodina zahrnující i příbuzenstvo ze strany (obou) rodičů, přičemž všichni žijí ve společné domácnosti nebo alespoň velmi blízko. Sestává tedy z více než dvou generací téže příbuzenské posloupnosti, čímž se liší od obvyklé nukleární rodiny.

První jmenovaná, nukleární rodina (též se může objevit pod pojmenováním jaderná, manželská, elementární, základní, synkretická apod.) se pak může pro celou příbuzenskou síť stát jakýmsi centrem rodinného života. „Manžel a manželka vyrostli v odlišných orientačních rodinách, nyní vytváří svou vlastní prokreační rodinu (která bude zase orientační rodinou jejich dětí). Přitom nejenom vytvářejí novou nukleární rodinu, ale také spojují dvě další; manželství jejich potomků a později děti jejich dětí potom příbuzenský kruh ještě rozšíří. A z tohoto spojení dvou lidí z různých orientačních rodin děti získávají celou řadu příbuzných jak na otcově, tak na matčině straně.“ (Murphy, 2010, s. 86). Ve Velkém sociologickém slovníku je nukleární rodina označena jako malá, intimní, relativně uzavřená skupina, v níž převažují bezprostřední, důvěrné osobní kontakty, silně motivované pudově a citově, která ale je charakterizovaná i společnými zájmy a vysokým stupněm solidarity. Vedle nukleární rodiny, tj. rodiny v pravém slova smyslu, se často hovoří o širší rodině, která se prakticky kryje s širším okruhem příbuzenství (kol. autorů, 1996, s. 941).

Velký sociologický slovník pak definuje rodinu jako obecně původní a nejdůležitější společenskou skupinu a instituci, která je základním článkem sociální struktury i základní ekonomickou jednotkou a jejímiž hlavními funkcemi je reprodukce trvání lidského biologického druhu a výchova, respektive socializace potomstva, ale i přenos kulturních vzorů a zachování kontinuity kulturního vývoje. Následně jsou zde rozebrány nejběžnější přístupy ke studiu rodiny, které si shrneme do pěti bodů (tamtéž, s. 940-943):

- 1) *Demografie* se rodinou zabývá z hlediska biologicko-reprodukčního. Za podstatné považuje to, že všechny formy vnitřních vztahů rodiny i jejich vztahů navenek jsou úzce vázány na biologické procesy, jejichž mezníky, individuální zrod člověka, dosažení dospělosti (projevující se dispozicí k tzv. prekreativnímu

chování) a smrt určují rodinný cyklus. Ve společnosti přežívají i individua mimo rodinu, ale rodina vytváří optimální podmínky pro to, aby jedinec i společnost zachovali svou biologickou kontinuitu, aby se reprodukovali. Z tohoto hlediska je tedy hlavní úlohou rodiny zajišťovat rození dětí a péči o ně v období jejich nesoběstačnosti, a to pomocí obecně sdílených vzorů chování. Rodina je doménou tzv. reprodukčního chování, které vyrůstá z biologických i sociálních procesů.

- 2) *Sociologie a sociální antropologie* se rodinou zabývá především jako společenskou skupinou, primárně vývojově i svým postavením ve společenské struktuře. Variabilita rodinné skupiny se týká její velikosti, vnitřního členění i vazeb navenek. Základem ve všech dosud známých typech společností prokázaným zůstává dyadický pár složený z muže a ženy, tj. nějaká forma manželství, vztahy rodičovství a sourozenectví. V zásadě je rodina tedy postavena na sexuálním partnerství trvalejšího rázu a na příbuzenství. Tzv. rodinné role, tj. role manžela, manželky, otce, matky, syna, dcery, bratra, sestry, v nichž se uskutečňují užší rodinné vztahy, jsou rolemi univerzálně rozšířenými a můžeme je najít ve všech typech společností. Ze sociologického hlediska je rodina také součástí sociální struktury každé společnosti, respektive společnost je spíše souborem rodiny než souborem jednotlivců.
- 3) *Sociologický a sociálně-psychologický přístup* nahlíží na rodinu jako na sociální prostředí, sociální kontext vývoje jedince. Rodina většinou poskytuje dítěti základy socializace a po celý život je člověku významnou referenční skupinou. Rodina, do které se dítě narodí, je podle terminologie W. Lloyda Warnera (1945) jeho „orientační rodinou“. Členem další rodiny, podle Warnera „rodiny reprodukční“, se člověk stává tím, že jako dospělý založí manželství a zplodí dítě. Specifikum rodiny spočívá v tom, že je postavena na plnění určitých rolí, ale zároveň vytváří prostředí, ve kterém se lidé po celý svůj život svým základním životním rolím učí. Rodinná výchova je považována za základ výchovy. Zabývá se jí psychologie, sociologie výchovy i pedagogika.
- 4) *Sociální a kulturní antropologie* studuje rodinu jako základní společenskou instituci, pro kterou v plné míře platí, že vytváří vzory chování, uspořádané kolem koncepce nebo ideje vycházející z určitých hodnot, cílů, omezení a jiných tlaků stimulujících organizované aktivity. Aktivity vyvíjené rodinnou skupinou na základě individuálních pohnutek a rozhodnutí přesahují svými důsledky

rámec konkrétní skupiny a ve svém úhrnu zásadně ovlivňují i společenský celek, což je nazváno „efektem Janusovy tváře“ (R. F. Winch). I skrytá rodinná intimita, každodenní i sváteční, vědomé i nevědomé praktiky, obyčejně charakterizující rodinné chování mají vyšší „nerodinný“ význam. Instrukce rodiny je základnou vzniku a změny společenských systémů hodnot a norem. Tzv. orientační rodina je proto schopna vytvářet zmíněný socializační základ individua a poskytovat mu určitý sociální kapitál a kulturní kapitál, který ovlivňuje nejen jeho mobilní dráhu, ale i to, jakou „reprodukční rodinu“ si založí. Právě tímto způsobem se uplatňuje a zároveň uchovává daná kultura, reprodukuje a rozvíjejí se kulturní vzory, způsob života. Podle většiny teorií každá společenská a kulturní změna musí být ověřena, stabilizována ve funkčních mechanismech rodiny, která se významně podílí na humanizaci a rozvoji nebo také na úpadku společnosti. Podle některých teorií jsou ale tyto úkoly rodiny v poslední době oslabovány a korigovány, respektive rodina se stává zastupitelnou jinými institucemi.

- 5) *Ekonomický pohled* je hledisko, z něhož je na rodinu nahlíženo jako na domácnost, tj. skupinu lidí žijících ve společném obydlí a společně si opatřujících alespoň potravu. Historicky vzato tato skupina vykonávala stále více diferencované činnosti, ujímal se funkce významné pro širší společnost, a tím na ni uplatňovala vliv. Upevňování institucionálního a ekonomického charakteru rodiny prostřednictvím domácnosti probíhalo ovšem ruku v ruce s vývojem dalších společenských institucí, které vykonávaly na rodinu zase svůj vliv (např. školství, pracovní organizace, veřejné služby a správa apod.). Ekonomická funkce rodiny a tím i její participace na hospodářském životě společnosti jsou ovšem širší a v moderní době značně komplikované. Domácnost a rodina si dodnes také mohou zachovávat charakter samostatné výrobní jednotky.

J. Langmeier a M. Kňourková vymezují rodinu jako „institucionalizovanou biosociální skupinu, vytvořenou přinejmenším ze dvou členů odlišného pohlaví, mezi nimiž neexistují pokrevní pouta, a jejich dětí.“ (Langmeier, Kňourková, 1988, s. 62). V této definici je včleněn prvek biologických determinant, které vedle těch sociálních také ovlivňují charakter skupiny, chybí zde však ještě včlenit kulturní podmíněnost – pro úplnost by se tedy mělo jednat o biosociokulturní skupinu.

Též obširnější definice J. Odehnala také poukazuje k funkcím, které rodina zastává: „Rodina je jakýmsi nejuniverzálnějším socializačním činitelem, který poskytuje jedinci identifikační vzory, seznamuje ho s předpokládaným chováním pro mužskou a ženskou roli. Učí jedince reagovat žádoucím způsobem v procesu interakce a umožňuje mu praktické ověření získaných dovedností v rámci rodiny. Uplatňuje se jako regulátor chování jedince a poskytuje mu společensky žádoucí normy. Pod vlivem rodinného působení se vytváří postoje k personálnímu okolí, sobě samému a společnosti obecně.“ (Janoušek, J. a kol., 1984, s. 115).

Jedná se zde tedy o jisté regulativy – ve srovnání s definicí sociokulturních regulativů Václava Soukupa, kdy se jedná o „třídu kulturních prvků zahrnující relativně stálý, uznávaný soubor předpisů, norem, hodnot, pravidel a vzorců chování, který je sdílen členy určitého společenství“ (Soukup, 2004, s. 642), je právě rodina „institucí“, jistým filtrem, přes který osvojování těchto regulativů probíhá. V rodině se uskutečňuje protosociální chování člověka, které až později přechází ve vyspělejší formy sociálního styku. V rodině dochází k předávání a interiorizaci norem, jedinec je seznamován s různými druhy sankcí, se vzory, které odpovídají jeho pohlavní roli, zkrátka rodina se významně podílí na procesu socializace jedince. Vedle definic především s tendencí k oblasti psychologie, které jsem zde uvedla, by definice rodiny v analogii s definicemi kultury¹ a rodiny V. Soukupa mohla znít následovně: Rodina je biosociokulturní jednotka spojená příbuzenstvím, která má především výchovnou, emocionální, reprodukční a materiální funkci, významně přispívá k procesu socializace, k osvojování systému regulativů a idejí sdílených a předávaných členy určité společnosti.

Co se týče definice v oblasti českého rodinného práva, v zákoně o rodině č. 94/1963, který tvoří čtyři části, je v první části zákona (Manželství, § 1) definováno manželství jako trvalé společenství muže a ženy založené zákonem stanoveným způsobem. Hlavním účelem manželství je založení rodiny a řádná výchova dětí. Z definice manželství jednoznačně vyplývá fakt důležitý při vymezení pojmu, že samotným manželstvím rodina nevzniká. Vztahy mezi rodiči a dětmi pak upravuje část druhá, rovněž pětičlává.

¹ Kultura (antropologická) je systém artefaktů, sociokulturních regulativů a idejí sdílených a předávaných členy určité společnosti (Soukup, 2004a, s. 640)

S ohledem na funkce rodiny patří mezi ty hlavní **funkce emocionální**. Rodina nesporně tvoří jedinečnou a nezastupitelnou roli v oblasti emocionálního života. Podpora, zázemí, sdílení zážitků, klid, pomoc nebo třeba společné rituály nejsou vázány na věk a poskytují jakýsi únik od současného životního stylu, který je stále méně založen na osobním kontaktu. Příkladem mohou být sociální sítě typu Facebook nebo Twitter, kdy se lidé více potkávají ve virtuálním světě než v tom skutečném, nebo komunikace e-mailem či mobilním telefonem. Rodina pak tvoří jakési únikové místo a nahrazuje i nedostatečné sociální styky. V nefunkční rodině je pak emocionální stránka ze všech zasažena nejcitelněji.

Jako nejzákladnější funkce rodiny bývá označována **funkce reprodukční**, protože reprodukce je nejhlavnějším a nejobvyklejším důvodem pro vznik rodiny. V dnešní době a především v budoucnu však toto tvrzení vzhledem k pokrokům medicíny a genetiky může ztrácet na pravdě – tato funkce pomalu přestává být nezastupitelnou a do popředí by mohla vystoupit právě třeba funkce emocionální. Rodina by tedy v oblasti reprodukční mohla pomalu ztrácet na významu, protože současná společnost nabízí i jiné alternativy soužití a reprodukčního procesu. Lenka Šulová jmenuje následující varianty (Šulová, 1998, s. 325):

- 1) soužití biologických rodičů a jejich dětí,
- 2) soužití rodičů adoptivních či pěstounských a získaných dětí,
- 3) soužití partnerů rozhodnutých nemít děti,
- 4) bezdětní manželé bez možnosti mít vlastní biologické potomky přirozenou cestou,
- 5) bezdětní manželé z důvodu tzv. nekonzumovaného manželství
- 6) bezdětní manželé, kteří získají vlastní biologického potomka následujícími cestami:
 - umělé oplodnění ženy,
 - žena nositelka cizího vajíčka,
 - žena dárkyně vajíčka jiné nositelce, ale bude plnit roli matky po narození dítěte,
 - v budoucnu možná klonování
- 7) rodiče, kteří žijí bez vlastních biologických dětí, protože nebyli ochotni nebo schopni postarat se o jejich potřeby a byly jim odebrány,

- 8) žena, která se rozhodne vychovávat dítě sama a partnera o narození dítěte úmyslně neinformuje,
- 9) homosexuální nebo lesbické dvojice pečující o dítě jednoho nebo obou z partnerů.

Zastavíme se u 6. bodu výčtu, který nabízí právě alternativy v reprodukčním procesu. Umělé oplodnění ženy není v dnešní době žádnou vzácností, z důvodu celkového snižování plodnosti je k němu přistupováno stále častěji. Důvodem může být i vyšší věk nastávajících rodičů a s ním spojené zdravotní komplikace a rizika, která s sebou nese. Největší pravděpodobnost otěhotnění je u ženy kolem 22. roku, tudíž trend dnešní doby, posouvání rodičovství k 30. roku věku, může zapříčinit nižší úspěšnost přirozené reprodukce.

Ve zbylých třech uvedených případech však nastává závažný etický problém, a to bezesporu především u v budoucnosti obávaného klonování, které může ve své podstatě deformovat lidstvo, ale i u práva na mateřství dárkyně nebo nositelky vajíčka. Těžko třeba v případě záměny vajíček na reprodukčních klinikách rozsoudit, zda má z etického hlediska na mateřství právo ta, která dítě donosila a porodila, nebo ta, z jejíhož vajíčka se dítě zrodilo. V těchto ohledech se zmiňované postupy mohou stát Nobelovým dynamitem.

Stejně tak **materiální funkce** je dnes méně významná než v minulosti a ustupuje do pozadí, rodina zajišťující tuto funkci je téměř zcela nahrazena společností jako celkem: „Obecně lze říci, že v případě nefunkčnosti rodiny v oblasti materiálního zabezpečení jejích členů funguje ve společnosti poměrně dobře propracovaný systém sociálních podpor.“ (Šulová, 1998, s. 326). Samostatnost v oblasti materiálního zabezpečení je pak jedním z faktorů vyšší rozvodovosti. Především ženy, které byly v podstatě naprosto ekonomicky závislé na svém manželovi, potažmo rodině, gruntu, se téměř osamostatnily v oblasti materiálního zabezpečení, tudíž překonaly jednu z velkých bariér, která jim bránila v rozvázání sňatku. V minulosti, před rozvojem průmyslové výroby, nebyla rodina jen spotřební jednotkou, ale také výrobní. Když se nesehnaly potřebné věci na trhu, ženy doma samy tkaly, předly, šily prádlo nebo draly peří. Každá rodina, potažmo domácnost, byla samostatné malé výrobní hospodářství. „Některé předměty se postupně z výrobního hospodářství domácnosti vydělovaly a stávaly se předmětem řemeslnické a tovární výroby, jako například výroba nádobí, příborů, nábytku apod.“ (Galla, Burešová, 1984, s. 24). Jako ekonomická jednotka je

instituce rodiny, nejintenzivněji ta nukleární, funkční napříč kulturami. „Je to primární jednotka spotřeby a distribuce životních potřeb, od jídla a oblečení po hračky a šperky, a je to často také důležitá jednotka ekonomické produkce. Tak jako my máme „rodinné farmy“ a „rodinné obchody“, tak v primitivních společnostech manželé často pracují společně na poli, loví ryby nebo spolupracují při domácí výrobě předmětů. Jedním z nejhlubších důsledků, které měla průmyslová revoluce na nukleární rodinu, bylo drastické omezení její výrobní funkce.“ (Murphy, 2010, s. 86).

Za hlavní, základní funkci rodiny bych vedle emocionální označila **funkci výchovnou či socializační**, proto její zdůraznění v definici. Rodina hraje nezastupitelnou roli pro dítě v orientaci ve světě, v plynulosti procesu socializace. Nedochází však k jednostrannému působení rodičů na dítě, ale i naopak – probíhá formování členů jak bezprostředně, tak z dlouhodobého hlediska. „V nedávné historii panoval názor, že právě tato funkce bude snadno nahraditelná vlivem kolektivu, působením výchovných institucí, růstem významu skupiny vrstevníků. Zdá se však, že specifická dynamika probíhající v rodině tvoří zcela jedinečné prostředí pro formování postojů ke světu, blízkému okolí a sobě samému. Vytváří též hodnotové orientace, tvoří základ pro formování vlastního Já, koncepci vlastního života.“ (Šulová, 1998, s. 327).

Vrátíme-li se k českému zákonu o rodině č. 94/1963, rodina jako instituce zde přímo definována není, v zákoně o čtyřech částech (příčemž poslední část tvoří závěrečná ustanovení) jsou však ukotveny i zmíněné čtyři hlavní funkce rodiny:

- 1) **Funkce reprodukční** – hlavním účelem manželství je *založení rodiny* a řádná výchova dětí (část I., hlava I., § 1 (2)).
- 2) **Funkce výchovná a emocionální** – již zmíněna (viz výše), ve druhé části zákona je vymezena rodičovská zodpovědnost: Při výkonu práv a povinností jsou rodiče povinni důsledně chránit zájmy dítěte, řídit jeho jednání a vykonávat nad ním dohled odpovídající stupni jeho vývoje. Mají právo *užít přiměřených výchovných prostředků* tak, aby nebyla dotčena důstojnost dítěte a jakkoli ohroženo jeho zdraví, jeho tělesný, *citový*, rozumový a mravní *vývoj* (část II., hlava I., § 31 (2)). Rozhodující úlohu ve výchově dětí mají rodiče. Rodiče mají být osobním životem a chováním příkladem svým dětem (část II., hlava I., § 32). Dítě je povinno své rodiče ctít a respektovat (část II., hlava I., § 35).
- 3) **Funkce ekonomická** - Dítě, které žije ve společné domácnosti s rodiči, je povinno podle svých schopností jim pomáhat. Je dále povinno přispívat i na

úhradu společných potřeb rodiny, pokud má vlastní příjem, popřípadě majetek, kterého lze použít pro společné potřeby rodiny (část II., hlava I., § 31 (4)). Vyživovací povinnost je ukotvena ve třetí části zákona, vymezuje jak vyživovací povinnost rodičů vůči dětem, tak i dětí vůči rodičům, stejně tak i mezi ostatními příbuznými nebo mezi manžely.

Ve výčtu čtyř základních funkcí nelze popírat důležitost funkce reprodukční nebo ekonomické, oproti dvěma zbylým (výchovná a emocionální) spíše zdůrazňujeme jejich možné alternativy. Na výchovnou a emocionální funkci rodiny nahlížíme jako na ne plně nahraditelné v rámci jiných institucí.

Jako jednu z dalších významných a podstatných funkcí rodiny uvedme i v definici zmíněnou funkci **enkulturační**. Proces enkulturace je často označován jako druhá strana mince ve vztahu k socializaci.² Socializační funkce rodiny se tedy do jisté míry překrývá s funkcí výchovnou. Enkulturační je proces začlenění jedince do kultury, který zahrnuje osvojení artefaktů, sociokulturních regulativů a idejí sdílených členy dané společnosti. (Soukup, 2004b, s. 201). Především v rámci rodiny tedy probíhá osvojování sociokulturních regulativů a idejí sdílených určitou společností. Napříč kulturami je rodina jistým filtrem, přes který toto osvojování probíhá. Přímý vliv rodiny se projevuje jak ve verbální, tak i v neverbální sociální komunikaci a vytváří předpoklady pro porozumění dítěte. Předává mu hodnoty prostřednictvím tradic a rituálů a významně ho celkově formuje: „Rodina jako jeden z klíčových socializačních činitelů je významným prostředím, ovlivňujícím vývoj všech jedinců, kteří jsou jejími členy.“ (Šulová, 2005, s. 121). „Rodiče poskytují svému dítěti v průběhu přirozených společných aktivit ničím nezastupitelný komplementární model chování dvou pohlavních pólů zastoupených v přírodě. Jakékoliv nahrazování rodičů v jeho prvních letech života komplikuje dítěti do značné míry chápání signálů, které mu okolní svět vysílá, nejsou-li mu předem zprostředkovány v přirozené interakci s rodiči.“ (Tamtéž, s. 136).

Šestou funkcí, kterou rodině nelze upřít, je funkce **reciproční**.³ Především v rámci rodiny nukleární, ale ve velké míře i v rozšířené rodině funguje princip vzájemnosti a spolupráce, než je tomu ve vztahu k nepříbuzným osobám. Takový příklad uvádí i Robert F. Murphy: „V naší společnosti se od muže očekává, že půjčí peníze svému bratrovi, který je finanční tísni, ale neměl by k tomu použít peníze, které

² Socializací je myšlený proces začleňování jedince do systému společenských vztahů, jehož jádro tvoří interiorizace sociálních rolí a zvládnutí základních způsobů chování v typických sociálních situacích (Soukup, 2004b, s. 204).

³ Reciprocita je „princip výměny fungující jako zásada vzájemného poskytování pomoci, výhod, ústupků, služeb, zboží a informací“ (Soukup, 2004b, s. 204).

ušetřil za účelem vzdělání pro své děti, neboť zodpovědnost vůči dětem je v americké kultuře přednější. V některých společnostech se však očekává, že nejprve pomůže svému bratrovi. Navzdory ideologii otevřené štědrosti se však vše počítá, a to v nejužších rodinných kruzích, ale nesmí to být nápadné. Člověk nepředkládá svým dětem účet za to, kolik stála jejich výchova a vzdělání (...) a také se předpokládá, že manželky nebudou na svých mužích požadovat zaplacení za sexuální služby.“ (Murphy, 2010, s. 87).

1.2 Prvopočátky rodinného života

Rámcově si zde nastíníme prvopočátky náznaků rodinného života. Nejstarší funkcí rodiny byla již zmíněná funkce reprodukční: „Dá se předpokládat, že rodinné společenství bylo zprvu chápáno jen jako volné skupinové sdružení, ve kterém docházelo k nahodilému pohlavnímu styku, společně se pečovalo o potomstvo, o obranu a výživu.“ (Šulová, 1998, s. 320). Později se z těchto sdružení začaly formovat rody, tedy skupiny, jejichž členové byli pokrevně spřízněni, vztahy jejich členů ale byly stále převážně sexuálního rázu, i když trvalejší. Když francouzský strukturalista Lévi-Strauss (1908-2009) hovoří o době úsvitu lidské kultury, poukazuje na to, že se náš druh zbavil instinktivního chování, ale ještě ho nenahradil kulturními normami, které by jeho chování řídily. „První lidé tedy žili ve zvláštním dilematu; neměli ani instinktivní vybavení, ani zákony, které by řídily vyhledávání partnera. Jejich sexuální život byl náhodný a promiskuitní, nebrali při něm ohled na to, zda se jedná o blízkého příbuzného, či naprostého cizince.“ (Murphy, 2010, s. 80). Lévi-Strauss viděl přechod od párování k manželství ve formální dohodě mezi muži. „Každý z nich se pak vzdal nároku na ženu z vlastní skupiny, přičemž se předpokládá, že právě na vlastní sestru, kterou pak dal jinému muži výměnou za jeho vlastní sestru. Každý tak skončil s jednou ženou, což byl stejný stav jako před začátkem výměny, ale získal tak spojence zavázaného mu poutem, jehož síla odpovídala hodnotě daru.“ (Tamtéž). V první řadě se tedy jedná o uzavření spolupráce a zajištění dobrých vztahů mezi muži, až na druhém místě jde o vztah mezi mužem a ženou. V tomto formálním uzavření dohody mezi muži však lze spatřovat postupné utváření instituce manželství.

Zájem o systematické studium rodiny můžeme zaznamenat v období osvícenství, zejména v 19. století. Výzkum vývojových forem rodiny je jedním z hlavních témat evolucionistické antropologie. Teorii evoluce rodiny o prvotnosti matriarchátu před patriarchátem poprvé předložil v knize *Mateřské právo* (1861) Johann Jacob Bachofen (1815-1887). Podle něj existoval nejprve tzv. hétérismus neboli stav prvotní promiskuity. „Hétérismus Bachofen vydedukoval z chrámové prostituce, o níž byl přesvědčen, že představuje přežitek, dokumentující promiskuitní podmínky v raném období vývoje lidské společnosti. Moc v této době údajně měli v rukou muži, kterým daný stav vyhovoval, a proto jej neměli v úmyslu měnit. Díky vývoji náboženství, jež Bachofen považoval za hybnou sílu dějin, se však ženy postupně vymanily z nadvlády mužů a nastolily společenské uspořádání založené na matriarchátu, ve kterém se jméno a původ potomků odvozoval z ženské linie, matrilinearity. Lidská společnost tak vstoupila do období nadvlády žen – „gynekokracie“.“ (Soukup, 2004a, s. 299). První formou párového manželství pak tedy byla forma matriarchální, původ byl prokazován z matčiny strany a domácnost měla na starosti žena. Mateřské právo vyplývalo mimo jiné z faktu, že plodnost ženy byla spojována s mysteriem. Párové manželství znamenalo i předání materiálního vlastnictví rodiny vlastním potomkům. „Již v době bronzové se zpřísňuje zjištění legitimacy potomstva a požadavky na ženinu věrnost“ (Tamtéž, s. 321). Nejen poznání vztahu mezi početím a narozením dítěte, ale hlavně rozvoj zemědělství, na které se společnost přeorientovala, zapříčinily obrat od matky k otci, k patriarchální formě manželství – fyzicky namáhavá práce změnila postavení muže. Změna párového manželství na monogamní nebyla nárazová. Monogamní manželství vzniklo přes řadu přechodných forem, např. práva muže sexuálně žít se sestrami své ženy. Co se týče základních typů spojení, kromě monogamie (sňatek jednoho muže s jednou ženou) existuje ještě polygamie, která se dále rozděluje na polygynii (mnohoženství, svazek jednoho muže s víc než jednou ženou) a polyandrii (svazek jedné ženy s více muži). Z těchto dvou forem polygamního manželství převažuje polygynie. „Zdá se, že byla běžná v biblických dobách; král Šalamoun měl prý 700 žen, což je velmi vysoké číslo i na jeho dobu.“ (Murphy, 2010, s. 82). Všechny typy manželských svazků však nelze zařadit pod tyto dva, respektive tři základní, vzhledem k různým institucím v různých oblastech celého světa existuje mnoho dalších forem. „Monogamie je běžným a legálním zvykem v Evropě, na většině území Asie, Austrálie, Severní a Jižní Ameriky, až na některé indiánské kmeny žijící v lesích. Ve většině tradičních afrických společností byla povolena polygynie a tento zvyk je také

v souladu s muslimským právem, ale i v této části světa jsou monogamní svazky čím dál častější.“ (Tamtéž, s. 81-82). Americký antropolog Robert F. Murphy (1924-1990) jmenuje konkrétní účelnost monogamního soužití, které se dá shrnout do tří bodů (tamtéž, s. 82):

- 1) Odpovídá demografickým procesům
- 2) Ustavuje mezi partnery jednoznačný dvoučlenný dyadický vztah (což většinou vede k větší intenzitě, když už ne harmoničnosti, jejich vztahu v porovnání s polygamními svazky)
- 3) Má za následek vznik jedné z nejmenších rodinných jednotek, nukleární čili manželské rodiny skládající ze z otce, matky a dětí. Tato malá rodina se snadněji přizpůsobuje požadavkům na mobilitu za prací v průmyslových společnostech a dnes je v moderním světě nejčastější formou rodiny.

Sám Murphy ale nepovažuje monogamní typ manželství za přirozený, což vyplývá i z jeho poznámky u druhého bodu výčtu – „... když už ne harmoničnosti“. Potvrzuje to i ve své knize: „Manželství je vskutku pozoruhodná instituce. Přestože se všeobecně považuje za přirozený stav, či přinejmenším za stav bohem přikázaný, je to ve skutečnosti pouze jedna z mnoha vychytralých pastí, které nám připravila společnost. Zamysleme se nad jeho pochybnými výhodami. Žena (či ženy v případě mnohoženství) souhlasí s tím, že vstoupí do celoživotního poddanství svého muže (či mužů), pro něhož bude vařit a uklízet, jemuž se bude sexuálně oddávat, kdykoliv se mu zachce, a rodit a vychovávat jeho děti. Pokud se týče muže, požaduje se, aby své sexuální choutky omezil pouze na svou ženu (či ženy), nebo jí alespoň případnou nevěru tajil, žil s ní a živil její děti, ať už to tak vyžaduje zvyk, či zákon. Obě strany utrpí drastickým omezením své nezávislosti a samostatnosti a oba partneři získají nárok na výsledky práce toho druhého. Poté, co se narodí děti, se jejich břímě ještě zvýší, neboť tím se zcela jistě vzájemně ještě více připoutají. Na tomto procesu není nic přirozeného a celá instituce manželství odporuje zdravému rozumu.“ (Murphy, 2010, s. 73). Český sociolog I. Možný (nar. 1932) v této souvislosti podotýká, že ve všech společnostech, kde je institucionalizována monogamie, existují i institucionalizované formy nevěry:

„Čím přísnější je monogamie, tím je (nevěra) propracovanější.“ (Možný, 1990, s. 71). Moderní rodina nese bezpochyby charakteristiku moderního člověka, jehož odpovědnost je stále více odpovědností k sobě samému. Tato skutečnost je vzájemně respektována v zaměstnání i ve společenském styku, tedy i v rodině.

Jinou variantu než tu, kterou jsme naznačili v pojetí Bachofena, vypracoval jeden z dalších zakladatelů evolucionismu v etnologii a antropologii, skotský právník John Ferguson McLennan (1827-1881). Představil ji ve svém díle *Primitivní manželství* (1865) a do antropologie zavedl pojmy exogamie a endogamie. „Podle McLennana jsou počátky dějin lidstva spojeny s neustálým bojem malých, na sobě nezávislých kmenů a hord. Pro tuto vývojovou fázi byla charakteristická exogamie (pravidlo uzavírání sňatků pouze se členem cizí skupiny) a polyandrie (mnohomužství), které vznikly jako důsledek praktiky zabíjení dětí ženského pohlaví.“ (Soukup, 2004a, s. 300). Od tohoto zabíjení se upustilo teprve tehdy, když už nebyl způsob obživy založený na lovu, ale na zemědělství, jež zajišťovalo dostatek potravy pro všechny členy společenství. Monogamie a patrilineární příbuzenský systém pak položily základ rodiny současného typu.

V roce 1949 přišel s definicí rodiny založené na čtyřech univerzálních znacích George Peter Murdock. Každá rodina ve všech zkoumaných společenstvích má podle něj tyto univerzální znaky, které působí současně a ve vzájemném propojení (kol. autorů, 1996, s. 942):

1. Sexuálním soužitím rodičů
2. Legitimní reprodukci potomstva
3. Péči o děti a zodpovědnosti za jejich výchovu
4. Ekonomické spolupráci (alespoň v oblasti spotřební)

Zaměříme-li se na manželství starých Čechů a Slovanů, bylo pravděpodobně stejné jako u Germánů, kteří v předkřesťanské době praktikovali polygamií a konkubinát. To kritizoval už sv. Vojtěch, jehož odchod ze země byl údajně spojen se znechucením a nevolí v pohledu na pohanské manželské zvyklosti Čechů. Předkřesťanské záznamy o rodinném životě jsou však velmi kusé a nelze z nich utvořit jasnou představu o jeho podobě. Významným historickým pramenem jsou v tomto smyslu Břetislavova dekreta z roku 1039, kde kníže Břetislav v podstatě vyjádřil

souhlas se sv. Vojtěchem. Nařizoval v nich mimo jiné monogamii, varoval před přísnými tresty za cizoložství, ale i týrání žen, zmiňoval se i o přerušení těhotenství, které považoval za těžký zločin. Jeho dekrety jsou vůbec prvními zaznamenanými právními předpisy v Čechách, jejich porušování bylo přísně sankcionováno. Za přestupky hrozil například prodej celé rodiny do zahraničního otroctví, vyhnání ze země, zabavení veškerého majetku, tělesné tresty jako mrskání, peněžité pokuty a řada jiných trestů.

Patriarchální rodina je právně upevněna už v rané otrokářské společnosti. Manželství je zpočátku podle římského práva možné jen mezi plnoprávními a dospělými občany, tedy ne mezi patriciji a plebeji navzájem. „Žena přijala mužovo jméno a byla mu zavázána věností. Manželství se vyznačovalo mravní vážností, které však upadalo s rozkladem římské společnosti, kdy se začala rozmáhat prostituce a bylo běžné nelegitimní soužití“ (Šulová, 1998, s. 321).

Pohled na věnost zpřísnila především náboženská mravouka. Církev postupně směřovala instituci manželství pod „svá křídla“ a učinila z ní nezrušitelnou instituci, z níž vyvazovala jen smrt jednoho z manželů. Zrušení manželství bylo umožněno jen za výjimečných okolností. Pozitivní vzory manželství nacházela církev v biblických textech: „Jednou z biblických manželek, dávaných ve středověku za vzor, byla Sára, dcera Réuelova a žena Tobijáše. Provdaná dívka měla po vzoru biblické Sáry odejít navždy z otcovského domu a přijmout za svou rodinu svého manžela. Slova Réuela určená Sáře měla trvale znít v křesťanských manželstvích: „Odejdi ke svému tchánu, protože on a jeho žena budou nyní tvoji rodiče, jako kdyby tě byli zplodili. Jdi v pokoji, dcero, kéž uslyším o tobě dobrou zprávu, dokud jsem živ.“ (Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona, Ekumenický překlad, Praha 1985, Tobijáš 10, 12.) „Správná manželka tak navždy měla spojit svůj osud s osudem svého muže a jeho rodiny“ (Lenderová a kol., 2009, s. 102). Mnohé z jejích zásad zůstalo zakořeněno i v moderní křesťanské rodině, ať už nepřípustnost sexuálních styků před manželstvím nebo vyloučení rozvodu.

1.3 Tradiční rodina 16.–18. století

Z dobových pramenů, jakými jsou například naučná, ale často ještě více krásná literatura, též z pramenů osobní povahy, jako jsou deníky, memoáry nebo dopisy, lze vyvodit důležité informace o postoji k rodinnému životu. Pro dnešní pojem rodina sloužil v 16.–18. století latinský termín „familia“, je však často vymezován různě. V některých pramenech je pod tímto pojmem uvedeno třeba jen služebnictvo, v jiných je definice bližší dnešnímu chápání pojmu. Latinské familia znamená spíše „dům“, „domácnost“ či „hospodářství“. Domácnost na rozdíl od rodiny může v moderní terminologii znamenat i jednoho člena v jistém ohraničeném prostoru, přičemž mezi osobami sdílejícími jednu domácnost nemusí nutně být příbuzenský vztah. Z toho vyplývá, že historická (středověká) „familia“ neobsahovala jen osoby příbuzné, ale například i pacholky, děvečky nebo podruhy. Původně římská „familia“, která je etymologickým základem pro rodinu v mnoha jazycích, se skládala z rodičů a dětí (popř. manželů a manželek dětí), ale také z otroků, kteří náleželi k majetku rodiny. Staří Řekové též neznali pojem rodina v našem smyslu, nahrazovali jej buď pojmem „oikos“, což je spíše rodinné hospodářství (zájmem městských států bylo udržení stabilního počtu těchto hospodářství z důvodů ekonomických a vojenských), nebo pojmy „anchisteia“ či „syngeneia“, které postihují spíše příbuzenství, ale také majetkové společenství s dominantním postavením otce-občana (jeho základní povinností bylo dát syny starší než 18 let zapsat do demu, a tím z nich učinit občany). Ve Starém zákoně splývá rodina s širším příbuzenstvím, původní hebrejšтина totiž nerozlišuje mezi pojmy rodný otec a předek, bratr a bratranec, sestra a sestřenice (kol. autorů, s. 942). Co se týče jazyka českého, etymologie pojmu rodina vede k podstatnému jménu „rod“ a ke slovesu „rodit“. Tím je naznačena jednak těsná souvislost rodiny s rodem jako početnější skupinou příbuzných, kteří se považují za potomky společného (rodného) předka (po otcovské i matčině linii), jednak to, že za nejdůležitější činnost, kterou rodina vykonává, je považováno rození potomstva.

Srovnáme-li rozdělení jednotlivých typů rodiny „dnešní“ podle J. Jandourka a rozdělení podle Horského a Seligové v knize Rodina našich předků, kromě podobně definované rodiny nukleární a rozšířené zde nacházíme ještě další čtyři typy (Horský, Seligová, 1997, s. 36): *Rodinu komplexní*, kterou definují jako alespoň dva manželské páry nebo jeden manželský pár o jedné rodině s dítětem. Pod *komplexní rodinu kmenovou* pak zahrnují jednotlivé manželské páry navzájem uspořádané výrazně

lineárně, to znamená, že je každý z jiné generace a otec-hospodář je hlavou domácnosti. Jako předposlední je zde definována tzv. *komplexní rodina s výměnkem*, kdy jsou jednotlivé manželské páry uspořádány též lineárně, ale ještě za života hospodáře jsou pravomoci přeneseny na ženatého syna nebo zete, který se stává novým hospodářem. Posledním typem je *komplexní rodina typu joint family*, kde jsou alespoň dva laterálně (z jedné generace) uspořádané manželské páry z téže generace.

Principy, podle kterých fungovala rodina i domácnost, se po značnou dobu, desetiletí až staletí, výrazně neměnily, do jejich struktury se však promítaly například války či epidemie, a to především co se početnosti obyvatel týče. Úbytek obyvatel pak znamenal změny i v rámci rodiny, v zastoupení jednotlivých postav v rodině. Všeobecně však v čele domácnosti stál hospodář. „Tereziánská instrukce k soupisu obyvatel z r. 1777 říká, že do jedné rodiny mají být sepsány ty osoby, které samy pro sebe nevaří, nýbrž žijí pod jednou hlavou domácnosti a společně se stravují“ (Horský, Seligová, 1997, s. 19). Zde se však setkáváme se dvěma rozdílnými strukturami v pojetí rodiny v rámci Evropy 16.-18. století. Zatímco západní a střední Evropa zahrnovala do jedné domácnosti pod hospodáře jeho ženu, děti a další příbuzné i nepříbuzné osoby, jako je služebnictvo, v jihovýchodní a východní části Evropy čelední služba v podstatě neexistovala. Dva typy historického utváření rodiny v evropské předprůmyslové společnosti rozlišil v roce 1965 John Hajnal, jako hraniční linii pro jejich oddělení stanovil Petrohrad – Terst. Pro oblasti směrem severozápadním od této linie jsou typické „jednoduché domácnosti“, sňatek zde nebyl dostupný všem a věk při prvním sňatku byl obecně vyšší. Pro oblasti směrem opačným, jihovýchodně od linie, jsou obvyklé komplikovanější rodinné vazby, sňatek obecněji dostupnější a nízký sňatkový věk. Do ruské a jihoslovenské rodiny přicházely sňatkem pouze ženy, rodina na sňatku pokračovala výlučně v mužské linii (patrilinéárně). Naopak v západní a střední Evropě, tedy i v českých zemích, mohl sňatkem přijít i nový hospodář, častější byl však případ, když byl synem bývalého hospodáře. Značné byly i odlišnosti v dědickém právu. V západní a střední Evropě zamezovalo majetkové a dědické právo dělení statků při dědění, přičemž statku se ujímal jeden a ostatní dostávali peněžní platy. Naopak ruské, srbské a uherské právo obsahovalo princip rodinného nedílu – statek byl v držbě celé rodiny.

Vztah hospodáře k čeledi či učňům byl veskrze „rodičovský“, hospodář jakožto mistr učně kromě zasvěcení do řemesla hlídal, aby se vyvarovali například návštěv hospod a šenků či hry v karty a jiných činností, které spadají pod pravomoci rodičů:

„Cti, miluj a poslouchej svého hospodáře a hospodyně, jako dítě rodičů svých, neb oni se o tebe jako rodičové o děti své starají“ (Holář, 1914, s. 16-17). Zpravidla tomu bylo tak, že řemeslníci nepřebírali živnost po otci, ale vyučili se u jiného mistra a poté vandrovali až do té doby, než našli vhodné místo pro otevření vlastní živnosti. „K jejímu otevření bylo zapotřebí nepatrného kapitálu, pár nástrojů a znalost několika cechovních technologických tajemství, jinak nebylo co dědit. Ale cechy přísně hlídaly uzavřený počet živností každého řemesla ve městě, a tak v leckteré dílně tovaryš léta čekal na smrt starého mistra, která mu přinese s mladou – anebo i zdaleka už ne tak mladou – vdovou i cechovní oprávnění. A starý mistr vesměs věděl, na co jeho tovaryš čeká, a vzhledem k tomu často zvažoval dobu, kdy mu předat nejžárlivěji střežené profesionální tajemství své dílny.“ (Možný, 1990, s. 49).

Rodinné postavení určuje do jisté míry i pozici sociální – sociální status: „Dcera není jen označením dívky, jež je ještě doma u rodičů, pojem v sobě zahrnuje i počestnost a bezúhonnost“ (Horský, Seligová, 1997, s. 82). Kromě sociálního statutu určuje i majetkově právní postavení, např. v souvislosti s podruhem.

V evropské venkovské populaci 16.-18. století bylo zvykem posílat děti do čelední služby, která byla považována za významnou zkušenost k přípravě na budoucí samostatný život. Nežádka však nastupovaly do čelední služby 7-8leté děti. Tuto skutečnost můžeme zaznamenat v některých českých pohádkách, kdy jde vesnický mladík s ranečkem buchet takzvaně do světa na zkušenou. Čelední služba byla tedy nejenom prací za mzdu, ale hlavně určitou formou výchovy k samostatnosti. Čeled' se také rekrutovala ze svobodných lidí nebo osob, které neměly naději na založení hospodářství anebo živnosti. Mezi šestnáctým a devatenáctým stoletím převládala tendence nepovolovat právě takovým lidem sňatky.

Specifickou skupinou v rodinné hierarchii 16.-18. století byli podruzi, kteří jsou vymezováni jako relativně samostatná poddomácnost. Nebyli vlastníky svobodných měšťanských domů či poddanských usedlostí, byli jen u vlastníka v tzv. podruží, tedy vlastně přebývali v cizím. Podruzi byli typickým jevem především ve střední Evropě. S prodejem své usedlosti prodával hospodář většinou majetek i s podruhy. Do podruží se často uchýlovaly ovdovělé ženy, kterých bylo více než vdovců, naopak vdovci častěji znovu vstupovali do manželství.

V tradičních společnostech se tedy rodinou rozuměla často i širší síť příbuzných i nepříbuzných osob v jedné domácnosti. Děti v této domácnosti samy mohly založit

rodinu, až v ní vystřídaly své rodiče. Dědic zemědělského statku se například mohl oženit až tehdy, když hospodář odešel na výminek či zemřel.

Evropa není ve svých rodinných systémech rozhodně homogenní, a to navzdory společnému faktoru křesťanského náboženství, jež zde převládalo více než půldruhého tisíciletí. Dvě hlavní osy odlišností v rámci Evropy představují rozdíly mezi hlavními křesťanskými denominacemi a mezi tím, co se označuje (v dnešní době) jako Západ a Východ (či jako sever a jih). „Toto dělení se částečně překrývá s oblastmi římského a zvykového práva, přičemž ty první jsou obvykle zeměmi „*du droit écrit*“, psaného práva, ty druhé pak vycházejí z práva zvykového.“ (Goody, 2006, s. 118). Vrátime-li se do 16. století, objevil se značný rozdíl ve sňatkovém věku mezi severní a jižní Evropou, který vymizel v počátcích 19. století. „Ženy z jihu předtím obvykle vstupovaly do manželství dříve a muži později, zatímco na severu byl běžný vyšší sňatkový věk u obou pohlaví. Nevěsty – a ženy obecně – bývaly na jihu mladší, a proto také více omezované. Byly nositelkami cti (či hanby) svých rodin, odcházely z domova dříve, ale převážně rovnou vstupovaly do manželství, nikoli do služby, a původně byly možná v méně rovnoprávném postavení vůči manželovi a jeho příbuzným – právě kvůli svému věku a také proto, že jen málokdy měly zkušenost se zaměstnáním mimo domácnost.“ (Tamtéž). Rozdíly způsobené římským právem uplatňovaným na jihu a zvykovým právem na severu je patrný také v systému předávání dědictví. Sever se vyznačoval některými typy dělitelného dědictví, na jihu vycházela tradice z římského práva a převládal zde precipitální systém, to znamená, že otec mohl určit jediného dědice, obvykle prvorozeného syna nebo syna, který se jako první oženil.

1.4 Moderní rodina

Termínem moderní rodina bývá často nazýván model rodiny, který se začal formovat po průmyslové revoluci. Je v ní patrný vliv změn a hodnot tehdejší evropské společnosti. „Průmyslová společnost dala rodině řadu podmíněných možností, počínajíc elektřinou, domácími spotřebiči a telefonem a končíc rádiem a televizí, počínajíc polotovary a končíc automobilem (...) Rodinné vlastnictví pračky, ledničky nebo televize, knihovny nebo koupelny je faktem, který určuje nejen způsob rodinného života, jeho kulturní podtext a technickou úroveň, ale formuje i požadavky a přání

rodiny, určuje její možnosti.“ (Černý, 1971, s. 181). Současná rodina je více a více technizována, vedená touhou po vlastnictví věcí, aniž by motivem tohoto vlastnictví byla skutečná potřeba - ostatně jako celá společnost, i moderní rodina podléhá konzumnímu způsobu života, který je zároveň jedním z hlavních smyslů společenské činnosti. Zde se nabízí srovnání s rodinami primitivních společenství, u nichž tento motiv chybí. Je v jistém smyslu ušetřena morální a citové krize, které svým způsobem života podléhá konzumní západní civilizace, na rozdíl od ní si „primitivní rodina“ zajišťuje jen základní a minimální podmínky své existence, ať už z objektivních, ekonomických nebo subjektivních důvodů. „Člověk, který nezná literaturu, nemá ani potřebu číst.“ (Tamtéž). Kromě toho ale „primitivní rodině“ chybí i vědomé omezování počtu svých dětí, samozřejmě opět z podobných důvodů jako u zajišťování podmínek pro život.

Po celé 19. století zůstával velkým právním problémem rozvod manželství. Jeho rozluka totiž byla povolována jen v určitých případech a byla doprovázena finančními sankcemi. Velká rozvodovost současných manželství na tuto bariéru příliš nenaráží, rozvodům tedy nestojí zásadně nic neřešitelného v cestě a páry se k němu uchylují o to častěji. V ČSR byly v roce 1949 uzákoněny úpravy o rozvázání manželství: „Jsou uplatňovány čtyři požadavky pro uzavření sňatku: monogamie, neexistence příbuzenství v přímé linii, požadavek duševního zdraví, zletilost. Muž a žena mají stejná práva a povinnosti, jejich majetek je až do zániku manželství společný a je pak dělen rovným dílem“ (Šulová, s. 322-323). Padesátá léta jsou pro českou rodinu kritickým obdobím. Filozofie doby považovala rodinu za přežívající formu, která může být ve většině funkcí nahrazována kolektivem. Jak připomíná Z. Matějček (1992), stát začal přebírat na svá bedra zodpovědnost za výchovu dětí a mládeže a péči o ně tím, že zřizoval a financoval dětské domovy, jesle, mateřské školy, školní družiny, domy dětí a mládeže a další zařízení denní péče, jež měla umožnit co největšímu počtu žen v produktivním věku zařazení do pracovního procesu. Důvody byly tedy hlavně ekonomické, ale také ideologické, neboť co nejčastější výchova dítěte v kolektivu druhých dětí představovala jeden ze základních článků marxistické pedagogiky.

Význam rodiny se později opět osvěžil a rodina byla prosazována jako základ společnosti. V rozporu s tím však byla potlačována emancipace žen.

Moderní průmyslová společnost sice postupně zkrátila délku pracovní doby, na druhou stranu ale zvyšuje nároky například na mimopracovní přípravu, studium a kreativitu. Dnešní typ rodiny se také více zaměřuje na individuální výchovu dětí a

podporu jejich zájmů, ať už jde o jejich zdravotní stránku, výchovu nebo výuku. Tyto potřeby jsou jedním z limitů jejich počtu. „Moderní rodina vyžaduje relativní rovnováhu mezi životním standardem (svými možnostmi) a subjektivně požadovanými podmínkami existence svých příslušníků, tj. rodičů a dětí. Tato rodina chce také potomky odpovídající potřebám společnosti, proto počet svých dětí plánuje“ (Černý, 1971, s. 182). V otázce limitu počtu dětí v moderní rodině hraje roli fakt, kolik si jich daná rodina může tzv. „dovolit“, tedy kolik jich může zabezpečit. Pro evropský model rodiny se tento limit pohybuje někde kolem čtyř dětí – v průměru má jedna rodina 2-4 děti. S regulací počtu svých dětí mají potíže rodiny v rámci všech populací, tedy i té západní či evropské, které nejsou schopné rozumně tento počet omezit. Příčinou i důsledkem jejich počínání jsou malé povinnosti vůči dětem, jak co se týče morálního, tak právního typu. Jinak řečeno, vývoj rodiny se v rámci jedné společnosti často ubírá různými směry.

Dnes si pod pojmem rodina představíme většinou tu nukleární a na tu dřívější, která je nejčastěji označována jako tradiční, zbyla jen kulturní vzpomínka. Podle I. Možného (1990) ale tzv. „tradiční rodina“ nikdy neexistovala. „Vývoj od „velké“ k „malé“ či „nukleární“ rodině tu neproběhl, představa o něm je fikcí, vzniklou z nostalgie po starých časech, jež ve druhé polovině 19. století došla výrazu ve vedlejších teoriích společenského vývoje, jak je známe nejlépe z konceptů Tóniesových, ale jejichž ohlas rozeznáváme i v myšlení Durkheimově a jiných klasiků světové sociologie.“ (Možný, 1990, s. 25). Koncept tradiční „velké rodiny“ a jejího zániku v průmyslové revoluci můžeme zaznamenat v díle Frédérica Le Playe (1806-1882) *La réforme sociale* (1864). Jako nejpolitovánímhodnější rys průmyslové společnosti zde autor označil podle svých slov „nestálou rodinu“. Pod tímto označením má na mysli manželský pár a jeho neprovdané děti. Kámen úrazu v její nestabilitě je podle něj také v tom, že není rodina zakotvena společně na jednom místě, v jednom domě, ale žije v nájemních bytech. Jako rozvětvenou rodinu popisuje evropskou rodinu předindustriální minulosti, jež byla zakotvena v jednom domě, který se dědil z generace na generaci, symbolizoval rodinu a zajišťoval tím mimo jiné její trvání. Zkázou této, podle Le Playe plodné, šťastné a soudržné rodiny způsobila revoluce ve Francii a v celé Evropě a následující války, sociální převraty, industrializace a rozpad pevných mravních hodnot (Možný, 1990, s. 26).

Jedním z modelů evropské moderní rodiny je typ, který vychází z křesťanské víry. V dnešní společnosti je však spíše vzácností. Má své charakteristické prvky, které

se však často liší v různých společnostech, je přejímáno v různé míře a s různým akcentem na jednotlivé právní i morální aspekty.

Miloš Černý uvádí pro radikálně křesťanský model rodiny následující znaky, ze kterých lze utvořit symbolické desatero (Černý, 1971, s. 210):

- 1) Manželství musí být monogamní, je uzavíráno na celý život, a to obřadem.
- 2) Rozvod je nemorální a je možný jen zcela výjimečně jako zcela extrémní řešení. Druhý sňatek po rozvodu je vlastně polygamií, je proto nepřipustný a může být uzavřen jen po smrti jednoho z manželů.
- 3) Rodinné vztahy jsou hierarchické, je zdůrazňován motiv lásky.
- 4) Rodina je „řízena“ otcem (patriarchální typ rodiny), matka je spíše pokorným vykonavatelem.
- 5) Děti jsou povinny ctít rodiče a plnit jejich přání.
- 6) Umělé přerušování těhotenství (potrat) je chápáno jako vražda.
- 7) Veškerá tělesnost člověka je zahanbující, je tou stránkou jeho existence, která jej strhává k neřesti a odvádí od jeho lidského poslání.
- 8) Sexuální projevy jsou něčím nízkým, omluvitelné jsou jen v manželství, jestliže dávají vznik dětem. Pohlavní styk je přípustný jen v manželství. Pohlavní styk poskvřňuje (zvláště ženu), a je proto důrazně žádána „čistota ženy“ před manželstvím (někdy je také panenství chápáno jako podmínka uzavření sňatku).
- 9) Manželská věrnost je morálním příkazem, i když je zcela kategorická především pro ženu.
- 10) U ženy se předpokládá chování, které vystihuje snad slovo cudnost, a je chápáno především jako pasivita, chladnost a ostych.

Právě církve utvářela a artikulovala po staletí v Evropě základní normy správnosti chování a uspořádání mezilidských vztahů v rodině. V českých zemích nejprve církve katolická, od reformačního hnutí pak i protestantská. Česká rodina se po mnoho staletí utvářela a trvala jako katolická rodina.

Uvedený model tzv. „křesťanské“ rodiny je stále více nahrazován typem, který již netrvá na většině pravidel z výše zmiňovaného desatera. Jedná se zejména o nové chápání vzájemné lásky, vztah mezi manželi a nový pohled na sexualitu. „Pouhé počty rozvodů, umělých přerušování těhotenství, nemanželských dětí, ale i klesající počty dětí v rodině a stoupající počty nemanželských soužití stačí, aby i nábožensky zaujatý pozorovatel konstatoval, že řádná katolická rodina se dostává do postavení téměř

mizejícího reliktu.“ (Možný, 1990, s. 63). Na rozdíl od „křesťanského“ typu rodiny, který je spíše direktivní, se rodina stále více demokratizuje – uvolňují se vztahy jak mezi rodiči navzájem, tak ve vztahu rodičů k dětem. Více se respektují zájmy a názory svých členů. Dá se říci, že „kult rodičů“ se mění v „kult dětí“. Tento zvrát se ze Spojených států postupně rozšířil i do dalších, také evropských států. Dítě má v rodině stále větší váhu, dává se větší důraz na jeho materiální i ideální potřeby. Tento trend je patrný především u mladších sourozenců, kdy jim ti starší tzv. „vyšlapávají cestičku“, či u dětí starších manželů. Co se týče role matky v moderní „nekřesťanské“ rodině, nabírá její role na vážnosti, tvoří většinou i jisté citové zázemí či centrum rodiny – rozbíjí se tak tradiční patriarchální uspořádání typické pro křesťanský model. „V pohybu je nejenom realita vzorců chování v reprodukčním procesu, ale i sám obsah sociálně platných definic rodinných rolí a vztahů“ (Možný, 1990, s. 64). Možný považuje za jeden z nejvýznamnějších přínosů křesťanství skutečnost, že definovalo vztah mezi manžely jako lásku: „Na rozdíl od starozákonního světa i od klasického Říma, které se bez lásky při definici vztahů v rodině koneckonců obešly, křesťanské pojetí rodinných vztahů je celé postaveno na předpokladu vzájemné lásky mezi manžely“ (tamtéž). Východiskem křesťanského pojetí rodinných vztahů jsou listy apoštolské, zejména listy sv. Pavla. Příkladem může být list svatého Pavla k Efězským, 5, 21-33:

V poddanosti Kristu se podřizujte jedni druhým: ženy svým mužům jako Pánu, protože muž je hlavou ženy, jako je Kristus hlavou církve, těla, které spasil. Ale jako církev je podřízena Kristu, tak ženy mají být ve všem podřízeny svým mužům. Muži, milujte své ženy, jako si Kristus zamiloval církev a sám se za ni obětoval, aby ji posvětil a očistil křtem vody a slovem; tak i on sám připravil církev slavnou, bez poskvrny, vrásky a čehosi podobného, aby byla svatá a bezúhonná. Proto i muži mají milovat své ženy jako své vlastní tělo. Kdo miluje svou ženu, miluje sebe. Nikdo přece nemá v nenávisti své tělo, ale živí je a stará se o ně. Tak i Kristus pečuje o církev: vždyť jsme údý jeho těla. „Proto opustí muž otce i matku a připojí se ke své manželce, a budou ti dva jedno tělo.“ Je to velké tajemství, které vztahují na Krista a na církev. A tak i každý z nás bez výjimky ať miluje svou ženu jako sama sebe a žena ať má před mužem úctu. (Citováno podle ekumenického překladu: Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Praha, s. 928).

Pokud jde o citový a pohlavní vztah, je stále častěji předmanželský (často i mimomanželský). První pohlavní styk se odehrává obecně v mladším věku, člověk a

celá společnost se zbavuje strachu ze sexuálního vztahu a stále častěji ho bere jako přirozenou součást svého bytí: „Sexuální život manželů přestal být společným „hříchem“, ale stal se vzájemným přirozeným vztahem, není povinností, ale vzájemnou potřebou, vzájemným prožitkem“ (Černý, 1971, s. 213). Nevýhodou tohoto určitého uvolnění sexuálního života jsou krátkodobé známosti a absence skutečného citového vztahu. Dochází k určitému schizmatu citového a pohlavního života. Paralelně to lze přenést i na rodinný život – i výchova dítěte a sexuální život rodičů stále častěji tvoří dvě odlišné složky jedné rodiny. „V moderním pojetí žena přestává odvozovat svou sociální identitu od mužů a muž ze svých rodinných svazků. Významným zdrojem nezávislé sociální totožnosti obou manželů se stává jejich práce a povolání, často rozdílné, a zájmy ve volném čase, namnoze různé. Muži ani ženy se nezřikají vztahů, do kterých vstupují sami za sebe. Navazují přátelství, která by v tradičním pojetí byla chápána jako konkurující manželské lásce, jejíž sekularizované pojetí nevyklučuje z principu ani vztahy k přátelům opačného pohlaví, pokud nepřekročí určitou mez, anebo jen výjimečně.“ (Možný, 1990, s. 82-83).

Rodina se mění a vyvíjí v závislosti na společenských a ekonomických podmínkách. Z uvedených charakteristik současné moderní rodiny uvádí Lenka Šulová typické znaky současné české rodiny, týkající se jejich jednotlivých členů (Šulová, 1998, s. 305):

- **Zaměřenost na zájem jednotlivce:** orientovanost na jedince, jeho pocit štěstí, hledání smysluplnosti života, upřednostňování vlastních potřeb před zájmy celku. Jako důvod těchto tendencí uvádí reakci na léta poválečná, kdy byl oproti jednotlivci zdůrazňován kolektiv a jeho zájmy.
- **Absence očekávání trvalosti vztahu:** projevy jistého egocentrismu – jednatel se nechce „obětovat“ v zájmu rodiny, nechává si prostor pro změnu a na základě svého svobodného rozhodnutí. Tady se objevuje řada alternativ společného soužití s co nejvolnějšími vztahy, které jsem uvedla v 1. kapitole.
- **Odsouvání rodičovství** na pozdější období: pozitivní stránka této skutečnosti je očekávání, že rodičovství budou přijímat osobnostně vyvíjející se jedinci, ovšem odsunutím hodnoty rodičovství na pozdější dobu už chybí ochota měnit přijatý životní styl bez dětí, opustit kariéru, nebo se vyskytnou již zmíněné zdravotní komplikace spojené s vyšším věkem.

- **Specifičnost mužské a ženské role** na základě různých vlivů (poválečná „rovnoprávnost“ mužů a žen, feministické hnutí) stále více stírána.
- **Omezování bezprostředních kontaktů** mezi partnery i mezi dětmi a rodiči následkem celkového životního způsobu, tempa, měřítek hodnot apod.
- **Intimní vztah** a i trvalé partnerství *bez vazby na jeho přirozené možné důsledky* – reprodukci, narození dítěte – ovlivňuje volbu intimního partnera. Volba není ovlivněna zákonitou úvahou – „můj intimní partner je potenciálním otcem či matkou mého dítěte“.
- **Předmanželská zkušenost v oblasti sexu** při prvních intimních zkušenostech je často fyziologická, ale nikoli psychosociální. Sex je přijímán jako zdroj osobního uspokojení bez možných vazeb na reprodukci.

Záměrně jsem zvýraznila a lehce zpřeházela prvních pět bodů výčtu jako dle mého názoru nejvýznamnější charakteristiky současného českého rodinného prostředí. Její další výčet z celkem tří uvedených se týká tentokrát znaků s akcentem na primární sociální skupinu (Šulová, 1998, s. 306):

- **Přímé výchovné působení rodičů je nahrazováno** institucemi a dalšími socializačními vlivy.
- Častěji se objevuje a je společností akceptována **rodina dvoukariérová**, kde je dítě zplozeno, ale péče o něj je zcela předána někomu jinému – prarodiče, profesionální pečovatelé, posléze výchovné instituce, internátní školy.
- **Činnosti dříve zajišťované rodinou zajišťuje společnost** jako celek (výchova a péče o děti, služby, společné stravovny). Chybí tím důležitý aspekt společně vykonávaných činností – posilování soudržnosti skupiny.
- Kontinuálně jsou udržovány mezigenerační kontakty **většinou jen mezi dvěma generacemi** (dětmi a rodiči). Prarodiče často žijí samostatně, nesdílejí společnou domácnost a kontakty dětí s prarodiči jsou vázány (především ve městech) na zprostředkování střední generací. Možnost kontaktu prarodičů s dětmi je oboustranně velmi důležitá. Prarodiče přinášejí do výchovy dětí klid, moudrost, schopnost trpělivě naslouchat, toleranci, nadhled a děti jim poskytují pocit sounáležitosti, životní kontinuity, spontánnost, veselí, vzpomínky na vlastní dětství.

- Dochází k *odklonu* od dříve *typické rodinné koalice* (dominantní hostilnější otec a laskavá submisivnější matka) k pestřejší škále možností.

Především první tři body výčtu související s rodinou jako primární skupinou úzce souvisí s její výchovnou a emocionální funkcí. Nahrazování rodinného působení institucemi je právě příčinou oslabování obou funkcí rodiny, především stránka emocionální není v jiném rámci než rodinném zcela nahraditelná.

Třetí vymezení charakteristických znaků české rodiny Lenka Šulová staví do souvislosti s celospolečenskými změnami a vazbami se vztahem k rodině. Souvisí s předchozími dvěma výčty, jako hlavní znaky zde uvádí ve zkratce následující (Šulová, 1998, s. 306-308):

- nízká stabilita české rodiny ve srovnání s Evropou,
- po roce 1990 stagnace rozvodů po několik let,
- posun průměrného věku partnerů směrem vzhůru při uzavírání prvního manželství,
- diferenciací forem soužití manželů a rodin,
- snižování porodnosti,
- růst významu antikoncepce,
- vysoká celospolečenská tolerance vůči rozvodům, chybění protirozvodových bariér,
- snaha církve posilovat stabilitu rodiny,
- důraz na materiální hodnoty
- vysoká zaměstnanost a vzdělanost českých žen, legislativně proklamovaná rovnoprávnost mužů a žen v kontrastu s realitou např. v rovině finančního ohodnocení,
- legislativní úpravy v oblasti postavení dítěte v rodině a společnosti, přesvědčení biologických rodičů, že „dítě je moje, a tak s ním mohu jednat, jak chci.“

První bod výčtu, tedy nízká stabilita české rodiny ve srovnání s Evropou, poukazuje na fakt, že se Česká republika řadí úrovní rozvodovosti mezi státy s nejvyšším podílem manželství zanikajících rozvodem. Rozvodovost se v 90. letech zvyšovala. K přechodnému poklesu došlo v roce 1999, kdy se zřejmě projevila novela zákona o rodině z roku 1998. Jednalo se spíše o pozdržení z důvodu nových právních

předpisů. K vzestupu počtu rozvodů přispěl možná i liberální přístup soudců. V průběhu 90. let byl zřejmý rostoucí trend podílu povolených rozvodů z celkového počtu ukončených rozvodových řízení (77 % na počátku 90. let, 87 % v roce 2002). Podíly uzavřených rozvodů se snižovaly z 21 % na 10 % (os. konzultace s doc. Šulovou).

Přehledné rozdělení funkcí v rodině předindustriální (tradiční) a industriální (moderní) nabízí L. Bottcher (1979:95, in Jandourek, 2001, s. 206):

<i>Předindustriální období</i>	<i>Industriální období</i>
<i>Velká</i> – vícegenerační rodina (několik generací je závislých na společném vlastnictví majetku)	<i>Malá</i> – dvougenerační rodina (rodiče spolu s nesamostatnými dětmi)
<i>Společenství produkce</i> (k pokrytí vlastních potřeb)	<i>Společenství konzumu</i> (zřetelné oddělení rodiny od povolání)
<i>Životní společenství</i> (všechny funkce jsou naplňovány členy rodiny)	<i>Společenství lásky</i> (privatizace a intimizace rodinného života)
<i>Společenství, kde všichni smýšlejí stejně</i> (autoritářsky-patriarchální struktura)	<i>Pluralitní společnost</i> (demokraticko-partnerská struktura)

1.5 Hierarchie pohlaví uvnitř rodiny

V dějinách rodiny hraje genderová otázka významnou roli. V počátcích lidského rodu nelze hovořit o podřadném postavení muže nebo ženy, změny nastaly až později: „Muž byl od přírody méně vázaný rolí udržení rodu, uvolnil se dříve a více pro volnější pohyb v širším přírodním okolí, pro práci a první počátky technické zručnosti, čehož však během dalších staletí plynule a spontánně využil pro trvalé ujařmení ženy, pro její trvalé odsouzení k úkonům méně náročným.“ (Machovec, 2006, s. 294).

Matrilinearitu postupně vystřídala patrilinearita. Až do středověku se postavení ženy opíralo také o myšlenky teologů, kteří její podřízenost ospravedlňovali Eviným stvořením z Adamova žebra a hříšným jednáním Evy v rajské zahradě, která k němu svedla i Adama. Ve 12. století se objevily snahy intelektuálů o „očistění“ Evy: „Byla pro ně svým způsobem obětí, protože si ji had vybral pro menší moudrost a nižší rozumovou schopnost, menší prohnatost a větší prostoduchost.“ (Lenderová a kol.,

2009, s. 23). Jistá obhajoba Evy nastala s příchodem Panny Marie jako její nástupkyně, jež její hřích odčinila porožením Spasitele. Stále však po dlouhá staletí přetrvával názor, že pánem muže je Kristus a pánem ženy je muž. První velké diskuse o posílení postavení ženy spadají do osvícenství. Významným dílem v této oblasti je Rousseauův *Emil, čili o výchově*: „Rousseau v Emilovi určuje genderové rozdíly na základě hierarchie pohlaví v rodině – otec je v pozici zákonodárného vládce a matka je mu podřízena.“ (Tamtéž, s. 35). Tímto způsobem byly dívky vychovávány. Na konci 18. století vznikaly koncepce rodiny založené na představě muže, který zajišťuje příjem pro rodinu a zúčastňuje se politického dění, a ženy, jež má na starosti domácnost.

Otázkou vztahu mezi mužem a ženou se zabýval i filosof a představitel osvícenství Immanuel Kant (1724-1804) ve svém díle *Antropologie* (1798). Žena podle něj má být vedena dvěma cíly určenými přírodou, kterými jsou zachování druhu, tedy opět reprodukční funkce jako prioritní, a kultivování společnosti a její zjemnění feminitou. Nepopírá zde však její rovnoprávnost ve srovnání s opačným pohlavím. V rovnoprávném postavení ženy a muže se shoduje s Friedrichem Hegelem (1770-1831), jenž se otázkou zabývá například v dílech *Fenomenologie ducha* (1807) a *Základy filosofie práva* (1821). Hegel rozděluje prostor na veřejný, pro nějž je charakteristická autonomie, všeobecná aktivita, míří ke státu, vědě, práci, a domácí, jehož rysy jsou téměř opačné – pasivita, individualita, obrácení k rodině a mravnosti: „Obojí je v dialogické jednotě, ta může být jak harmonická, tak konfliktní. V bytí rozděleném mezi rodinu a obec se jen muž pohybuje mezi oběma sférami.“ (Lenderová a kol., 2009, s. 38). Žena je tedy omezena jen pro domácí prostor, v podstatě domácnost sama vede, muž je však hlavou rodiny a ve světě profesním i politickém se pohybuje jen on. Hegelovo pojetí dvou racionalit – veřejného a posvátného – je vyjádřeno i v Schillerově Písni o zvonu (1799), (Lenderová a kol., 2009, s. 60):

*A v domu vládne
Hospodyně správná,
Dítěk máti;
Řídí v ctnosti
Domácnosti,
Cvičí dívky,
Zdržuje hochy.
Spoří, stříádá,
A pořádá,
Pracuje, pílí,*

*Každou chvíli.
Zásobou truhly špikuje drahné,
Frčícím niti vřetenem táhne,
Chrání ve skříni za mnohý den
Vlnu bělostnou i sněžný len,
Vždy pilna k prospěchu krásy dáni,
A nemá stání.*

Role ženy jako hospodyně, manželky a matky je jejím hlavním zaměstnáním, kterému se má věnovat naplno. Zaměříme-li se na české prostředí, ženu především jako matku (uchovatelku rodiny a dárkyni života) a strážkyni domova, mimo jiné oslavoval ve své *Kytici* K. J. Erben (1811-1870). Kytice je velkou oslavou hlubokých citů, především toho mateřského. Síla mateřského citu je zpodobněna nejvíce v jeho básni *Kytice*, kde se duše zemřelé matky promění v drobnou kvítek, aby se vrátila a potěšila své děti. Kromě mateřské lásky je zde obsažena i lidová představa o soužití člověka s přírodou (rostlinou). Porušení základních vztahů mezi lidmi se trestá – ve vztahu matky a dítěte je tato představa patrná v básni *Poklad*, kde v touze po bohatství matka – chudá vdova - na své dítě zapomene. Porušuje tedy zákon mateřské lásky a je za to potrestána. Lidovou moudrost, že dítě je největším pokladem, básník vyjadřuje ve verši: „*Hořceť zakusila toho: žetě velmi málo zlato, avšak dítě nade všechno!*“ (Erben, 1959, s. 24).

Lenderová a kol. uvádějí 3 variety „modelu matky“ (Lenderová a kol., 2009, s. 128-130):

- 1) **matka obětavná** – jejím hlavním zaměstnáním byla všestranná péče o dítě, o jeho duševní a tělesné blaho. Nárokům mohly dostát jen ženy, které se nepodílely vlastním fyzickým nasazením na hospodářském zabezpečení rodiny. Matka nacházela v úplném obětování své největší štěstí.
- 2) **matka sedmibolestná** – vytvořil mariánský kult v 11. století. Roku 1854 získalo Neposkvrněné početí statut dogmatu a kult neoslabil ani ve 20. století. Trendem bylo pojmenovávání dívek jménem Marie, bez ohledu na sociální prostředí, ve kterém se narodily. Bolestné a pokorné mateřství, obsažené v Písmu, bylo například inspirací lidových zbožných obrázků.
- 3) **matka chápající** – vzdělaná, přátelská, jejíž mateřství je založeno na schopnosti vcítit se do psychiky dítěte. Zdá se, že průkopnicí tohoto modelu byla Božena

Němcová. Typická pro tento model matky je liberální výchova, respektování individuality dítěte. Na druhé straně chápe Němcová své mateřství jako jistou oběť, ví, že bez dětí by byla mnohem svobodnější.

Dle autorů (viz výše) přežila varieta matky obětovné, která své neomezené služby má možnost znovu poskytovat jako babička. Později se vymezila role otce nejen ve smyslu ekonomického zajištění rodiny, ale i jeho podílu na péči o dítě.

Zajímavá je také role macechy, která je v lidovém podání ověněná špatnou pověstí. Je dobře ilustrována opět v podání Erbenových balad. Zmiňme jeho *Zlatý kolovrat* (s touto pověstí se setkáváme i v pohádce Boženy Němcové). Matka se zde svou přehnanou náklonností k vlastní dceři dopouští zločinu na dceři nevlastní. Ve verších básně je patrný extrémní protiklad dívky - *Vyšla dívčina jako květ, neviděl také krásy svět* – a její macechy - *Vyšla babice, kůže a kost...* a obecně zakořeněný pohled na macechu, která upřednostňuje své vlastní děti před těmi nevlastními (Erben, 1959, s. 42):

*Avšak radu, radu mám:
Za cizí – dceru vlastní dám;
Jeť podobna té druhé právě
Jak oko oku v jedné hlavě –
Její nit – hedbáv!*

Archetyp macechy v lidovém podání byl tedy často spojován s podlým jednáním, které bylo, jak je tomu v Erbenových básních vycházejících z lidových pověr, po zásluze potrestáno (Erben, 1959, s. 51):

*A což ta matka babice?
A což ta dcera hadice? –
Hoj, vyjí čtyři vlci v lese,
Každý po jedné noze nese
Ze dvou ženských těl.*

*Z hlavy jim oči vyňaty,
Ruce i nohy uťaty*

Rozdíly mezi oběma pohlavími byly odvozeny hlavně z jejich fyzických dispozic. Žena věnovala rodině a domácnosti veškerý čas, jejím hlavním zaměstnáním byla role hospodyně, manželky a matky. Tento model ženského údělu se začal otrásat

v základech v průběhu 19. století, především jeho druhé poloviny. Ostatně jak říká Frédéric Le Play, jenž nahlíží na ženu jako na matku a ochranitelku rodinného krbu: „L'âme du foyer, c'est la femme.“ - „Duchem domova je žena“. (Collection des grands économistes, 1947, s. 186).

V první polovině 19. století vydávala rady pro dospívající dívky M. D. Rettigová (1785-1845), známá především svými kuchařkami. Radám pro dospívající dívky se věnovala ve svých knížkách *Mařenčin košíček* nebo *Mladá hospodyňka v domácnosti*. V souvislosti s touto autorkou nelze přímo hovořit o emancipaci žen v českých zemích, spíš o takovém jejím polechtání, o prvních náznacích. Podporovala totiž v zásadě domácí ctivosti, kterými měly dívky podle ní disponovat, ovšem pořádala pro ně mimo jiné i vycházky do přírody a výlety za kulturním programem, psala pro ně didaktické povídky a pořádala různorodé kurzy. „Pojem emancipace ve smyslu zrovnoprávnění žen s muži 40. léta 19. století neznala, cílem ženských schůzek zůstávalo pěstování vlastenectví, společenská konverzace, sebevzdělání a ojediněle se objevují pokusy o vlastní literární tvorbu. Všechny tyto snahy obvykle ustaly s uzavřením manželství, jména žen-vlastenek z Budče⁴ se už v pozdějších letech v souvislosti s ženským hnutím neobjevují, výjimkou potvrzující pravidlo je pouze Božena Němcová (1820-1862), která zůstala i nadále literárně činná.“ (Bahenská, 2005, s. 12).

Právě Božena Němcová výrazně odmítala v českém prostředí zmíněné dobové genderové konstrukty a model ženy jen jako hospodyňky, manželky a matky. V době, kdy přišla do Prahy, ještě respektovala zavedené paradigma rodiny, dá se říct, že se s ním i ztotožňovala. Porodila čtyři děti, z toho tři syny, kteří se, co se týče pohlaví, preferovali. Byla vyhlášenou kuchařkou, ale nikdy příliš dobrou hospodyňkou. Postupně však přestala dodržovat schéma „vzorové rodiny“ a věnovala se literární činnosti, která byla výsadou mužů. „Postavení umělkyně, ženy prodávající svůj talent veřejnosti, se prostě s postavením „slušné“ ženy neslučovalo. V jazykově českém prostředí byla situace ještě komplikovanější především kvůli omezenému knižnímu trhu: svou existenci pouhým psaním nebyli schopni zajistit ani spisovatelé rodu mužského.“ (Lenderová, 2009, s. 541). Němcová chtěla změnit předsudek, že literatura z pera ženy je literaturou nižší. Rozhodla se psaním žít rodinu. Počítala s tím, že česká společnost na to není připravená: „Lecjaký osel si o mě tlamu otře, to jinak nejde, když

⁴ V roce 1842 byla v v patrovém domu na rohu pražských ulic Žitné a V Tůních založena škola nazvaná Budeč, která byla o rok později rozšířena o dívčí oddělení. Jejím zakladatelem byl Karel Slavoj Amerling, pedagog, spisovatel a popularizátor vědy. Stal se jakýmsi symbolem zrodu českého dívčího školství a autoři ho často spojují s počátky emancipace žen v českých zemích. Jeho manželka Svatava vedla od konce 50. let 19. století do roku 1870 soukromou dívčí školu.

už tou spisovatelkou jsem.“ (Tamtéž, s. 541). Boženě Němcové bylo r. 1855 Josefem Wenzigem navrženo, aby převzala ústav pro dívčí vzdělávání po Honoratě Zapové. Navzdory tomu, že by jí to pomohlo z finančních nesnází, Němcová funkci odmítla s odůvodněním, že se chce věnovat literární činnosti. „Do organizátorské a vlastenecké práce se zapojila pouze krátce v roce 1845, kdy se sblížila s Bohuslavou Rajskou⁵ a byla okruhem dvaceti vlastenecky smýšlejících dívek zvolena za redaktorku almanachu na rok 1846, který měl být sepsán pouze českými ženami.“ (Bahenská, 2005, s. 17). V této funkci se setkávala s řadou překážek a velice skepticky hodnotila vlastenecké snahy českých dívek. Zajímavou stránkou dívčího vzdělávání byla i jejich často kritizovaná úroveň mateřštiny. To dobře ilustruje následující vzpomínka: „Pamatuji, jak jedna z nich psala své sestřenici: ‘Pošly mi tu škatuly.’ Chtěla jsem jí to opravit, ale ona mne velmi přezíravě vysvětlila: Ale, Manko - já jsem ženská, Růža je ženská, škatule je neživotná, tak musí být všude tvrdé y.“ (Strettiová, 1947, s. 343). Mezi nejvýznamnějšími bojovnicemi za ženská práva ve druhé polovině 19. století pak zmiňme dvě osobnosti. Karolínu Světlou (1830-1899), která roku 1871 založila tzv. Ženský výrobní spolek český, který pak i několik let řídila. Cílem tohoto spolku byla pomoc dívkám z chudých rodin ke vzdělání a práci. Spoluzaložila i Americký klub dam. Působila i jako novinářka, postavení ženy ve společnosti bylo hlavním tématem jejího zájmu. Tou druhou je Eliška Krásnohorská (1847-1926), která po Světlé převzala vedení zmíněného Ženského výrobního spolku. Byla i redaktorkou Ženských listů. „Emancipační úsilí Krásnohorské vyvrcholilo v roce 1890 založením dívčího gymnázia Minerva v Praze – prvního dívčího gymnázia v celém Rakousku-Uhersku. Sotva si dnes lze představit, kolik nepochopení a odporu konzervativní veřejnosti musela Krásnohorská překonat, kolik úřadů a významných osobností přesvědčit o nutnosti zřízení takové školy.“ (Zeman, 2007, s. 21).

Co se týče rozvoje dívčího školství v našich zemích, je spojováno právě s druhou polovinou 19. století. První pokusy však spadají již do tereziánské epochy, tedy 70. let 18. století, kdy byl 6. prosince 1774 vydán Všeobecný školský řád a pro všechny země monarchie zavedena povinná školní docházka a vytvořen pevný systém nižšího školství. Roku 1775 pak byla ustavena Komise normálních škol v čele s hrabětem Clary-Aldringenem, jejímž úkolem bylo spravovat gymnázia i základní školství. Vzorem pro všechny základní školy byla Normální škola na Malé Straně

⁵ Bohuslava Rajská (vl. jm. Antonie Reissová) otevřela roku 1843 soukromý dívčí ústav ve Vodičkově ulici v Praze. Své dosavadní snažení v oblasti ženské emancipace v podstatě popřela sňatkem s Čelakovským.

(založena 15. listopadu 1775), jejíž součástí bylo zvláštní dívčí oddělení. V témže roce bylo stanoveno to, že kde pro to budou podmínky, mají být zřízeny školy se zaměřením na základní vzdělání a vyučování ručním pracím. Právě ručním pracím (12-17 hodin týdně) byl věnován největší prostor v rozvrhu dívčího oddělení pražské normální školy kolem roku 1788. Poté následovalo tzv. trivium, pod čímž se skrývalo čtení (2-5 hodin týdně), psaní (3-4 hodiny týdně), počty (2-3 hodiny týdně) a následně výuka náboženství (3 hodiny za týden).⁶ (Bahenská, 2005, s. 9).

Emancipace žen se začala tedy výrazně projevovat v průběhu 19. století, především v jeho druhé polovině. Tyto snahy byly často pobuřující a mizely s uzavřením sňatku a podvolením se muži, jako tomu bylo právě u Bohuslavy Rajské. „V celé monarchii, tudíž i v českých zemích, platil od roku 1812 Všeobecný občanský zákoník, který mj. stanovoval, že v osobních poměrech je žena podřízena muži (zastupoval ji před úřady, rozhodoval o jejím zaměstnání, disponoval společným majetkem), čímž byly kodifikovány obvyklé vztahy v rodině.“ (Tamtéž, s. 21). Od muže se pak očekávala v první řadě slibná budoucnost, to znamená úspěchy v zaměstnání a stabilní příjem.

Postavení v rodině není určeno jen pohlavím jejích členů nebo rolí, kterou jedinec v určitém období hraje, ale i životními cykly, kterými tito členové procházejí, tedy biologickým věkem jedince. Pohlaví nově příchozího člena rodiny hrálo velkou roli. Ve středověku bylo za hodnotnější považováno porodit chlapce, a to bez ohledu na to, zda se narodil v chudém nebo naopak bohatém prostředí: „Porodit syna znamenalo dát společenství muže, člověka, rodině dědice erbu, polností, dílny, živnosti, podniku či alespoň jména, vojáka a poplatníka, později občana a voliče. Porodem dcery přivedla matka na svět tvora, jehož bylo třeba hlídat, obvěnit a provdat.“ (Lenderová a kol., 2009, s. 69). Karel Havlíček Borovský napsal z Brixenu bratrovi Františkovi dopis: „Milý bratře! Především ti skládám gratulaci k šťastnému založení rodiny, ačkoli vlastně se k holce tuze gratulovat nemusí, lepší by byl kluk. Ale což je dělat. Ženě vyříd' pozdravení...“ (Novák, 1957, in Lenderová a kol., s. 74).

Představa o období dětství nebyla ve středověku jasná, v podstatě byl za dítě považován každý potomek, který žil s rodiči společně v domě a po právní stránce neměl

⁶ Mezi významné pražské dívčí školy patřila Týnská hlavní škola (zřízena 1779), mimo Prahu byly na konci 18. století dívčí triviální školy v Kutné Hoře v klášteře voršilek, v Plzni, Bělé, Mladé Boleslavi, Jičíně, Vysokém Mýtě, Německém Brodě, Rychnově, Budějovicích, Domažlicích a Klatovech.

plnou odpovědnost, podléhal pravomoci pána domu. J. A. Komenský (1592-1670) považoval za věk, kdy je člověk schopen žít s prací, hranici 12 let, kdy měla podle něj končit vzdělávací povinnost, za skutečně dospělý věk ale považoval až 24-25 let. Hranice 12 let byla zvolena jako konec vzdělávací povinnosti i ve školské reformě Marie Terezie, ve dvanácti letech mělo jít dítě také poprvé ke zpovědi a ke svatému přijímání. Zletilost pak byla určována velice obtížně, u venkovského obyvatelstva navíc nebyl věk s naprostou přesností jistý. Tento vývoj byl završen zemským zřízením pro Čechy z roku 1549, jehož ustanovení byla přijata roku 1574 i na Moravě, a Koldínovou kodifikací městského práva. Zmíněné právní normy stanovily hranici zletilosti na dvacet let pro šlechtice, osmnáct pro měšťana a patnáct let pro dívku obou stavů. Hranice stanovená zemským zřízením pak začala být respektována i mezi poddanými. Stejná pravidla pro děti obou pohlaví stanovil Tereziánský patent roku 1775, především co se týče povinné školní docházky. Ve venkovském obyvatelstvu však stále přetrvával větší zájem o řemeslo než o vzdělávání ve škole. Větší převrat ve vzdělávání v Předlitavsku způsobil až říšský zákon z roku 1868, na nějž navazoval základní školský zákon z roku 1869, tzv. Hasnerova reforma. Školy byly zbaveny dohledu církve, vzdělávací povinnost se prodloužila o dva roky, tedy do 14 let, a hlavně byli rodiče sankcionováni, pokud neposílali své děti do školy. V každém politickém okrese byla alespoň jedna obecná a měšťanská škola, ve větších městech pak byly obecné školy rozdělené na chlapecké a dívčí třídy. Tento trend přetrval dlouhá léta, v podstatě až do 20. století. Velký zásah do vzdělání způsobil první světová válka. Děti nemohly chodit do škol, protože se změnilo v lazarety a později i ubytovny pro běžence, jejich učitelé odcházeli na frontu. Trend dívčích a chlapeckých tříd přetrval velmi dlouho, v podstatě až do 20. století. Dívčí církevní školy byly zrušeny komunistickým režimem v roce 1949.

Zvláštní status ve středověké rodině měla dívka-panna, která byla jakýmsi rodinným pokladem. Kategorii panenství byl bez ohledu na společenské postavení vytvořen ve středověkém polarizujícím duchu přirozený protipól k životu žen, které byly poskvrněné hříšnou sexualitou, jež nesly znamení hanby buď jako svobodné matky, nebo jako hříšnice s pověstí povětrných žen „na okraji společnosti“. V porovnání s manželským a vdovským stavem ženy bylo panenství povýšeno na první místo. Potvrdil to i Tridentský koncil roku 1563, který v dekretu o manželství potvrzuje hodnotu celibátního způsobu života a také absolutně zavrhuje konkubinát. „Dívka-panna byla v jistém smyslu „majetkem“ rodiny a byla vůči její i své cti vázaná povinností zachovávat panenství až do doby, kdy by se s vůlí otce, bratrů nebo

poručníků provdala. Nedostála-li této povinnosti, ztrácela právo na věno a dědictví. Bylo tomu tak i v případě nedovoleného sňatku, který byl pokládán za únos s nedozírnými důsledky pro viníky. Bylo-li však zjištěno, že příbuzenstvo úmyslně znemožňuje své „rodinné panně“ vdavky ze zjištěných důvodů, měla postižená právo odvolání ke králi, jak dokládají prameny ve vrcholném i pozdním středověku“ (Lenderová a kol., 2009, s. 80). Pomyslnou tečkou za panenským stavem byl sňatek. Přejít do manželství znamenal počátek jisté dospělosti. Role manžela a manželky byly v podstatě vymezené, žena se starala o manžela, děti a o domácnost, muž byl především živitelem rodiny a zajišťoval hlavní finanční příjem rodiny. Postavení manžela bylo veskrze nadřazené. Vyplyvalo také z věkového rozdílu mezi manželky, kdy ženy většinou vstupovaly do manželství mladé a jejich muž byl obvykle starší. Pro venkovské obyvatelstvo bylo uzavření manželství v podstatě především ekonomickou záležitostí, pro panovníky hlavně politickou. Z ekonomických důvodů bylo v raném středověku v západní a střední Evropě manželství uzavíráno v pozdějším věku, až když snoubenci disponovali hmotnými prostředky pro založení rodiny a samostatné domácnosti. Východiskem pro manžele bez vlastní domácnosti nebo dílny bylo stát se podruhy. Ačkoli manželský stav byl až na posledním místě v porovnání se stavem panenským a vdovským, co se týče ženského postavení, objevovaly se tendence k přiznání stejného statusu, jaký měl celibát.

Již zmíněný stav vdovský se týkal ve středověku především žen, muži naopak častěji vstupovali po ovdovění znovu do manželství. Středověká vdova pak měla možnost dožít v klášteře, většinou pokud pocházela z vyšších kruhů, vytrvat ve vdovském stavu, nebo také znovu uzavřít sňatek. Často se vdova – manželka po zemřelém hospodáři – ujímala vedení hospodářství, ale jen dočasně, než nastalo rozdělování majetku. Co se týče rolnických žen v českých zemích, dědické právo bylo rozděleno podle tří hlavních oblastí. Systém tzv. rovných dílů, kdy měla vdova stejný podíl na majetku (ideální díl) jako každé z dětí bez ohledu na pohlaví, byl typický především pro jižní Čechy a část Moravy. V severních částech země, především mezi německým obyvatelstvem, fungoval systém vdovské třetiny. Třetím, avšak méně častým způsobem rozdělování majetku byl tzv. systém preference mužských potomků, kdy byly podíly mužských dědiců, a zpravidla i vdovy, větší než podíly ženských dědiček. Později, v průběhu 19. století, se stav vdovský netěšil již takovému prestižnímu postavení jako ve středověku, kdy ho církev stavěla před stav manželský.

Počet ovdovělých žen se výrazně zvýšil také v období mezi světovými válkami: „V populaci meziválečného Československa tvořily vdovy vysoký podíl: ve válce zahynulo 300 000 mužů.“ (Fialová a kol., 1996, s. 314-315).

Stav vdovský nebyl úzce spojen s obdobím stáří, jako je tomu ve většině případů dnes: „Vyšší úroveň hygieny, stravování, uvědomělý přístup k vlastnímu zdraví a v neposlední řadě pokrok v medicíně způsobil, že drtivá většina současné populace zažívá stáří na vlastní kůži“ (Lenderová a kol., 2009, s. 154). Mnoho středověkých lidí si však období stáří nevychutnalo, mnohdy ani nepřekročili období dětství. Představa o tom, kdy začíná období stáří, se však různila: „Hippokrates, přirovnávající životní etapy ke čtyřem ročním obdobím, klade počátek stáří, zimu lidského věku, k šestapadesátému roku. Aristoteles je přísnější: stáří podle něj začíná padesátkou.“ (Tamtéž). Ve středověku byly určující především fyzické znaky, podle kterých se dalo stáří odvodit, kterými byl třeba vzhled zubů nebo hluboké vrásky v obličeji či šednoucí vlasy. Především středověká stařena se netěšila velké prestiži, často byla připodobňována k čarodějnici díky tomu, jak se vyznala v bylinkách, léčila nemocné nebo prováděla potraty. Konkrétní hranici stáří neurčuje ani Jan Jandourek při vymezení pojmu ve svém Sociologickém slovníku. Hranici nevymezuje tedy věkem, ale skončením ekonomické činnosti, tedy odchodem do důchodu, která je doprovázena fyzickými a duševními změnami, protože rozdíly mezi jedinci jsou individuální. „Obecně se uvádí, že stáří znamená sníženou schopnost adaptace, narůstající sociální izolovanost danou postupným ztrácením rodinných příslušníků, přátel spolupracovníků a odchodem dětí z primární rodiny“ (Jandourek, 2001, s. 238).

1.6 Rodina mezi přírodou a kulturou

Ve spojení rodiny s přírodou máme na mysli především genetickou oblast, tedy dědičnost. Jedinec dědí po svých příbuzných nejen tělesné, ale i duševní vlastnosti či talent, např. sportovní nebo hudební. V rodině Tiziana například bylo osm příbuzných s malířským nadáním, v rodině Charlese Darwina zase byl i jeden ze zakladatelů eugeniky, Leonardo Darwin. Co se týče tělesných vlastností, liší se jednotlivé rodiny tělesným vzrůstem, vysokým či nízkým. Rodové znaky Habsburského rodu například

skýtaly charakteristický tvar nosu, výrazná byla především jejich dolní čelist, měli nápadně větší bradu, která byla nepoměrně protáhlá vůči ostatním částem obličeje.

Jedinec je tedy závislý na vnitřních (genetických) a na vnějších (exogamních) informacích, zkrátka každý jedinec je určitou syntézou dědičnosti a vnějších podmínek života. V rámci rodiny je probíhá i tzv. sociální dědičnost. Ve srovnání s Darwinovým přírodním výběrem je není ani výběr manželských partnerů náhodný, uvnitř určité lidské populace může existovat tzv. homogamie (z řeckých slov homos=stejný, gamétes=manžel), což znamená častější uzavírání sňatků mezi lidmi obdobných genotypů, než by odpovídalo náhodě. „Již před několika desítkami let bylo zjištěno, že častěji uzavírají sňatek lidé s podobnou barvou očí, barvou vlasů, typem obličeje, typem tělesné stavby (...) Člověk vědomě, ale častěji podvědomě, hledá u druhého své vlastní vlastnosti, počínaje podobou a konče duševními rysy.“ (Černý, 1971, s. 177). Tento typ výběru ale může vést ke kumulaci určitých vlastností a v rámci populace pak neumožňuje jejich rovnoměrné zastoupení. Tyto typy sňatků jedinců sobě podobných byly v minulosti transformovány do sociálních a společenských kategorií: „Systém sociálních, společenských nebo náboženských kast a skupin se projevoval sňatky mezi příslušníky stejné skupiny, a tím se zajišťovala uzavřenost a kontinuita kasty.“ (Tamtéž). Hlavním vodítkem při volbě partnera v současné době ve vyspělých státech je stupeň inteligence, kterou disponuje, jeho duševní schopnosti nebo stupeň vzdělání. Sociální a společenské postavení rodiny je více v pozadí, stejně tak politické názory nebo náboženské vyznání partnerů či manželů. V moderní společnosti převládají sňatky v rámci stejných sociologických skupin s určitým vzděláním, časté jsou i sňatky mezi jedinci se stejnou specializací, např. lékař x lékařka nebo zdravotní sestra, učitel x učitelka apod. Tento výběr není zapříčiněn jen možností seznámení ve stejném prostředí, ale je to i otázka společných témat k rozhovoru, lepší komunikovatelnosti i sblížení v citové oblasti. V protikladu k tomu může být uplatněn při výběru i zákon kontrastu: „Jestliže má člověk nějakou extrémní tělesnou nebo duševní vlastnost, kterou považuje za přehnanou, nevhodnou, nehezkou, směšnou atd., pak si vybírá partnera bez této vlastnosti.“ (Černý, 1971, s. 179). Zákon kontrastu se uplatňuje i pro některé povahové vlastnosti, jakými jsou třeba ctižádostivost, výbušnost nebo tvrdohlavost.

Tématem rodiny mezi přírodou a kulturou, jak je nazvána tato kapitola, se zabývá sociobiologie. Sociobiologové formulovali svou teorii rodiny v přímé polemice se třemi hluboce zakořeněnými přesvědčeními, dvěma staršími a jedním zcela novým (Možný, 1990, s. 136-137). Prvním z nich je tvrzení, že párová rodina je přirozeným

zajištěním reprodukce lidské společnosti, druhým, úzce souvisejícím, že základní sociální vazbou v rodině je vztah muže a ženy, kteří vytvářejí pár, jenž rodí děti. Nové přesvědčení se pak týká tradičních rozdílů v sociálních rolích mužů a žen – s výjimkou těch, jež plynou z rozdílné účasti v reprodukčním procesu – jsou „ne-přirozené“ a tedy ne nutné v tom smyslu, že jsou dány pouze panujícími kulturními vzorci. Jedinec si je osvojuje učení a jsou přenášeny z generace na generaci. „Lidská plasticita jim dala historicky vzniknout a lidská plasticita umožní je i změnit.“ (Tamtéž). Sociobiologové vnímají i u člověka reprodukční a společenský systém v perspektivě širších příbuzenstev ve smyslu rodu či klanu, která je v moderních společnostech opomíjena. V souvislosti s tím se zabývají přirozeným výběrem – teprve tyto skupiny jsou podle nich jeho elementárními jednotkami. „Schopnost rozlišit (za pomoci symboliky: praporu, erb, odznak nebo prostě rodného jména) jako „vlastní“ i ty příslušníky klanu, které jedinec osobně nezná, považuje sociobiologie za jedno z významných vývojových vítězství, jež umožnilo člověku jedinečným způsobem přesáhnout pro ostatní primáty přirozené velikosti spolupracujících skupin a vybudovat společnosti v současné slova smyslu.“ (Možný, 1990, s. 137-138). Tělo a skupinový život jsou naším hlavním dědictvím po primátech. Rodina v sociobiologické perspektivě otevírá i téma výběrového navázání vztahu, tedy lásky, která také není specificky lidská, ačkoli je pravděpodobně u něj nejznatelněji rozvinuta. Etologové ji dávají do souvislosti s teritorialitou: „Do bráněného území je připuštěn jen vybraný jedinec na období, které je i vzhledem k teritoriálnímu monopolu funkční. V průběhu celého životního cyklu je tedy člověk schopen vytvářet výrazně individualizované sociální vazby. V určitém období se u něj otevírá schopnost konstituovat určitý speciální, relativně stálý vzorec individualizovaných vazeb orientovaný k biologické i sociální reprodukci druhu a kultury.“ (Možný, 1990, s. 138). V naší společnosti tento vzorec odpovídá monogamní párové rodině. V této vazbě je biologicky naprogramovaným a základním vztahem vztah matky a dítěte. Člověk má navíc oproti jiným savcům nejdelší období závislosti a nesamostatnosti v procesu ontogeneze. „Párová vazba žena-muž, jež tvoří jádro párové rodiny, jak ji známe v naší kultuře, má vzhledem k primární vazbě žena-dítě instrumentální funkci: je tu proto, aby ochránilo primární vazbu. Je to vazba číslo dvě. Námitka, že jako primární bychom měli vnímat vazbu žena-muž, protože musí předcházet vzniku vazby žena-dítě, neobstojí: předcházet musí souložení, nikoli sociální vazba“ (Možný, 1990, s. 139). Párový systém však není jediným možným způsobem uspořádání při způsobu ochrany této hlavní sociální vazby. Například co se týče křečků,

reprodukcující samici stačí ochránit doupě, u většiny druhů opic zase celá generačně smíšená skupina v čele se samcem, jež má vyvinutou sociální hierarchii, která svádí k analogiím s lidskými uspořádáními. Etologové pak vidí souvislost v typu uspořádání reprodukční jednotky a teritoriálním chováním – párové uspořádání se vyskytuje tam, kde je rozvinuta individuální teritorialita. Člověk se však od ostatních živých tvorů odlišuje svým specifickým kulturním vzorováním a schopností akulturace, tedy osvojováním si kulturních vzorců učením. Kultura je pro člověka základním mechanismem druhového přežití v přírodním prostředí.

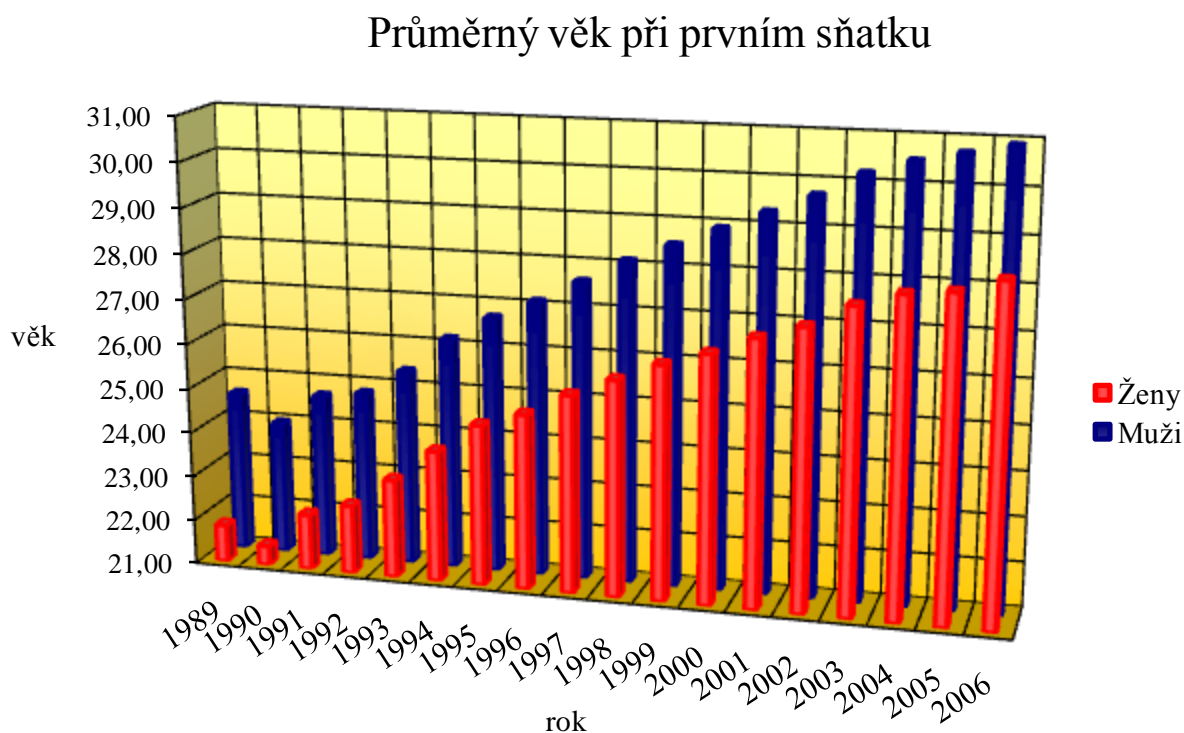
1.7 Současná česká rodina a ostatní Evropa

Podle Lenky Šulové, jak jsme již zmínili v kapitole Moderní rodina, chybí v současné české rodině očekávání trvalosti vztahu a upřednostňuje se ve stále větší intenzitě zaměřenost na osobní prospěch a svobodu. V analogii s tím se objevují i jiné alternativy společného soužití partnerů, než je manželství (Šulová, 1998, s. 305-308). Při sčítání lidu v roce 1991 bylo celkem sečteno 84 934 nesezdaných párů, v roce 2001 jich bylo zaznamenáno 125 269. Ve srovnání s ostatní Evropou se projevuje obecně nízká stabilita české rodiny. Čtyřicetiprocentní podíl rozpadávajících se manželství z původně uzavřených sňatků řadí Českou republiku mezi země, kde je tento ukazatel nejvyšší (skandinávské země, Velká Británie, Švýcarsko, Ukrajina, Rusko), (kol. autorů, 1997).

Co se týče věku při uzavírání prvního manželství, hranice se posunula oproti letům minulým výše, stejně jako věk ženy při porodu prvního dítěte. Sedmdesátá léta jsou z demografického hlediska pro Českou republiku „velkou vlnou“, v podstatě se v tomto období narodila jedna generace navíc (známé pod označením „Husákovy děti“). Přestože tato početně silná generace byla tedy v 90. letech v období nejvyšší sňatečnosti, počty sňatků se začaly snižovat. „V roce 1991 bylo uzavřeno o 19 tisíc sňatků méně než v roce předchozím, neboť v roce 1990 došlo ke kumulaci sňatků v důsledku ohlášeného omezení novomanželských půjček. V roce 1992 se zdálo, že se úbytek počtu sňatků zastavil, následující období však tuto domněnku vyvrátilo: počet sňatků stále klesal s výjimkou roku 1997 až na hodnotu 53 523 v roce 1999. Ve srovnání s rokem 1989 se v roce 1999 jednalo přibližně o třetinový pokles (34 %).“

(Národní zpráva o rodině, 2004, s. 23). Podle zprávy bylo pak nejméně sňatků od první světové války uzavřeno v roce 2003, a to 48 943.

Graf č. 4

Graf č. 4: Zdroj: Kol. autorů, 1997, str. 21, 2007, str. 25,27), zpracoval: autor

K nejvýznamnějším změnám, k nimž dochází v oblasti rodinného chování v České republice od 90. let 20. století, patří i zvyšování věku při narození prvního dítěte spolu s poklesem porodnosti. V zemích západní Evropy a dalších vyspělých státech je tato skutečnost patrná již od 60. let 20. století. Přes výrazný posun rození dětí do vyššího věku je stále průměrný věk českých žen při narození jejich prvního dítěte nižší než v řadě zemí západní, severní a jižní Evropy. Pokles plodnosti, sňatečnosti, narůstající počet nesezdaných soužití a odkládání uzavření sňatku a narození dítěte do vyššího věku se oproti západní Evropě v zemích východní a střední Evropy (tedy i v České republice) nastartoval až po pádu komunistického režimu. S postupem individualizace a určitým rozvolňováním vztahů v současných vyspělých společnostech se podle mnoha badatelů liší i představy o ideálním životním, tedy i rodinném uspořádání. Vzhledem k tomu, že ke změnám v rodinném chování dochází ve střední a východní Evropě až v posledních desetiletích, lze předpokládat, že ideální věk

k založení rodiny bude ve skandinávských zemích a v zemích západní Evropy i nadále v nejbližších letech v průměru vyšší.

2. Analýza rodiny jako nositele sociokulturních regulativů a kulturních idejí v kontextu rituálů (a příbuzenských vazeb)

2.1 Příbuzenství

Studium příbuzenství, příbuzenských systémů a manželství je jednou z nejdůležitějších oblastí antropologie. „Příbuzenství je pro antropologii tím, čím je logika pro filozofii nebo akt pro umění, je to základní disciplína oboru. A stejně jako logika a figurální kresba je i příbuzenství současně jednoduché i složité.“ (Fox, 1967, s. 10, in Soukup, 2009, s. 125). Příbuzenství podle J. Jandourka je vztah mezi jedinci vznikající sňatkem, biologickými vazbami po mateřské nebo otcovské linii nebo adopcí. Označení způsobu, jakým se ve skupině nebo společnosti přenáší jméno, vlastnictví, následnictví, status, hodnost a upravují sexuální vztahy. Příbuzenství má dvě základní podoby (kol. autorů, 1996, s. 878-879):

- 1) Pokrevní příbuzenství je označení mezi jedinci dané biologickým vztahem, tzn. společným fyzickým předkem. V systému pokrevního příbuzenství pak lze rozlišit tři základní kategorie: ze strany muže (česky vztah „po meči“, všichni pokrevní příbuzní jsou předky otce nebo v následujících generacích odvozeni od něho), ze strany ženy (česky „po přeslici“, všichni pokrevní příbuzní jsou naopak předky matky nebo odvozeni v následujících generacích od ní) a kategorie bez ohledu na mužský či ženský původ (obecnější vyjádření pokrevního vztahu).
- 2) Nepokrevní příbuzenství je důsledkem sňatku dvou osob a je určeno výrazně sociálně a kulturně. V češtině odpovídají tomuto termínu slova přízeň nebo sešvagření. Nepokrevní příbuzenství podléhá pouze kulturním pravidlům, která se mění podle sledované společnosti.

V systému příbuzenství dostává každý jedinec označení, které vyjadřuje jeho vztah k ostatním osobám systému. Zatímco příbuzenské vztahy jsou nejvíce rozvinuty v primitivních společnostech, v naší civilizaci systém příbuzenství v posledních dvou

stech letech upadá. Důvodem je vznik neosobní sítě vztahů, která přejímá některé funkce vykonávané dříve prostřednictvím příbuzenství (Jandourek, 2001, s. 198).

Definice tedy dává příbuzenství dvě základní podoby – pokrevní a nepokrevní. Hovoří se o něm především jako o biologickém jevu. Příbuzenství však nemá mnoho biologických významů, spíš kulturních: „Určité lidi uznáváme jako své příbuzné, zatímco jiné odvrhujeme; jedné kategorii příbuzných přiřkneme určitou hodnotu, zatímco jiným ji upřeme; můžeme si s příbuzenstvím zahrávat a vytvářet rozmanitá uspořádání. Tomuto manipulování je možno porozumět pouze ve vztahu k dalším společenským institucím, nikoliv k biologické danosti.“ (Murphy, 2010, s. 102). Není totiž ani možné sledovat genetickou spřízněnost se všemi našimi příbuznými, jen ta totiž z člověka našeho příbuzného nedělá. Je to svým způsobem společenský status. Rozdíl je jasný v případě nevlastního dítěte v naší společnosti: dítě má „gestora“ (biologického otce) a zároveň „patera“ (sociálního otce). Vlastní označení otec není úplně přesné, může se totiž vztahovat na dvě osoby, i když ve většině případů představuje osobu jen jedinou. Sociálně je otcovství obvykle určeno sňatkem. „Znění římského zákona říká: pater est duem nuptiae demonstrant, arabské přísloví praví: děti patří muži, jehož je postel. Navíc vztah mezi rodičem a dítětem může být založen nikoliv na zplazení dítěte, ale na jeho adopci. V některých oblastech Afriky existuje zvyk, že žena může být rituálním způsobem provdána za jinou ženu, která pak přijímá úlohu otce (patera), zatímco biologický otec (gestor) je milenec manželky. Příbuzenství tedy vyplývá nikoliv z biologického vztahu mezi jedinci, ale z uznání sociálního vztahu mezi rodiči a dětmi.“ (Kol. autorů, 1996, s. 877)

V Evropě, potažmo českých zemích byly příbuzenské vztahy rozhodujícím sociálním faktorem do 18. století. V průmyslové společnosti ale systém příbuzenství znatelně degeneruje.

Za zakladatele teorie příbuzenství je považován L. H. Morgan, který objevil systém klasifikující příbuzenské vztahy v 1. polovině 19. století při studiu zvyků Irokézů. Později zjistil, že systém existuje i u jiných společenství. Na základě svých poznatků vytvořil teorii o vývoji jednotlivých stádií příbuzenství, které spojoval s vývojem technické základny společnosti a na základě toho stanovil tři vývojové fáze lidské společnosti: divoštství, barbarství a civilizaci. „Morganova mylná teorie ovlivnila mnoho výkladů v díle K. Marxe, F. Engelse a S. Freuda. Podstatný objev Morganův však spočíval v tom, že ve společnosti, kde jsou všichni členové pokrevní nebo sešvagření příbuzní, tvoří systém příbuzenství celek kategorií chování, zvyků, který je

vyjádřen v termínech příbuzenství. Systém příbuzenství úžasně zjednodušuje sociální život a způsobem, který je specifický pro každou společnost, vytváří základní sociální vztahy, které řídí a zachovává z generace na generaci.“ (Kol. autorů, 1996, s. 878). Významným, až revolučním zásahem do studia příbuzenství byla teorie představitele strukturální antropologie C. Léviho-Strausse⁷, založená na myšlence, že příbuzenské vztahy jsou relevantní k řádu komunikace. Nezabývá se příbuzenstvím na úrovni jednotlivých vztahů, ale chápe je jako celek, ve kterém hraje nejdůležitější roli princip reciprocity a sňatek představuje akt vycházející ze systému výměny žen mezi odlišnými sociálními skupinami. Analyzuje jednoduché formy nepokrevních vztahů, jejíž integrální částí je vysvětlení zákazu incestu. Lévi-Strauss rozlišuje v oblasti příbuzenství dvě základní struktury (Kol. autorů, 1996, s. 878): elementární (v tomto případě umožňuje systém vztahů určit poměrně ihned rodiče a ostatní příbuzné a následně rozlišit dvě kategorie příbuzenství pro případ sňatku, možné a zakázané partnery, a kde má navíc významné postavení při výběru partnerů pojetí tzv. preferenčního svazku, tento systém je patrný na Dálném východě, od Sibíře po Indonésii, Melanésii, Austrálii) a komplexní (systém vztahů je omezen jen na definici rodičů a pojetí preferenčního sňatku zde neexistuje, vyskytuje se v Africe a Americe).

2.1.1 Příbuzenství a genealogie

„Pro každého má jistou cenu, že jeho předkové něco znamenali: byli slušnými lidmi. Mít v rodině a v rodu skvělý vzor, je osud šťastných.“

T. G. Masaryk

Příbuzenství je ve své společenské podstatě nejlépe vyjádřeno v zachovávání rodokmenů. Historii jednotlivých rodů studuje genealogie neboli rodopis. V minulosti se především zkoumaly rody královské a šlechtické, protože panovníci byli pojímáni jako tvůrci dějin národa. Skutečnými tvůrci hodnot, materiálních i kulturních, byli nemajetní lidé, „kteří umírali na bojištích, aniž věděli pro koho a pro co nasazují život.“ (Lutonský, Melichar, 1999, s. 14). V materiálech ze starých matrik a jiných dokumentech nenajdeme jen jména předků, jejich data narození nebo data uzavření

⁷ K myšlence ho dovedla teorie daru M. Mause

sňatků, ale například i cenné informace o tom, jakými trpěli chorobami, na co a v kolika letech umírali, jakou práci vykonávali a jaký měli majetek a jaké dědičné vlivy se v rodině uplatňovaly. Rodopis tedy umožňuje nahlédnout do minulosti rodiny. Při vyhledávání informací o příbuzných je důležitý fakt, že rozeznáváme *přímé příbuzné*, např. sourozence, a *nepřímé*, např. bratrance. Ve spojení s linií se pak jedná o *příbuzenství ascendentním* (vzestupném - otec, děd, praděd) a *descendentním* (sestupném – syn, vnuk, pravnuk). Existují čtyři druhy grafického zpracování rodokmenu (tamtéž, s. 18).

- 1) **Rodokmen** - je nejjednodušší, ale má také nejmenší hodnotu. Jsou zde zachycena schémata rodin, ve kterých jsou uvedeni jen ti příslušníci rodu, kteří jsou nositeli rodového jména, tedy schéma rodu „po meči“. „Rodokmen je pozůstatkem středověkého chápání rodiny.“ (Černý, 1971, s. 26)
- 2) **Rozrod** – zpracování všech generací v celé šířce, je nejčastěji používaný. Bývá sestaven od nějaké „vynikající“ osoby a jsou zachyceny všechny děti, vnuci a vnučky atd.
- 3) **Vývod** – zachycují se dvě linie, a to jak po meči, tak po přeslici, je nejnázornější.
- 4) **Strom rozvětvení** – načrtnut růst jednotlivých větví rodu, skýtá nejrychlejší orientaci.

Zakončením rodopisu je pak kronika, kde se zaznamenávají rodové historické události v časové posloupnosti. Informace z matrik jako jednoho z nejdůležitějších pramenů pro rodopisné bádání sahají do 16. století, většina jich ale byla založena až v půlce století sedmáctého. Další cenné informace skýtají gruntové a pozemkové knihy, někdy nazývané purkrechtní knihy nebo sirotčí registra, pozůstalosti, kšafty neboli poslední vůle a v neposlední řadě také katastry. „Nejstarší katastr v Čechách je berní rula z roku 1654. Na Moravě jsou lánské rejstříky. Jsou to vzácné archivní fondy, které nám cizina závidí. Je to vlastně seznam všech hospodářů a živnostníků, výměra jejich pozemků a počet jejich dobytka. Nejsou zde však uvedeni ti, kteří neměli žádný movitý majetek, tzv. podruzi.“ (Lutonský, Melichar, 1999, s. 19). Katastry postupně uváděly přesnější informace, např. Tereziánský katastr z roku 1746 informoval jen o poddaných, pozdější Josefský katastr mapoval i majetek vyšších vrstev. „Nejpřesnější katastr, ještě dnes uznávaný, je z roku 1830.“ (Tamtéž).

Spolehlivost rodokmenů je však velice křehká. Velmi dobře to vystihuje R. F. Murphy: „Rodokmeny jsou částečně smyšlené mapy minulosti, které slouží

k ospravedlnění přítomnosti.“ Podíváme-li se například na arabské beduíny, nalezneme zřetelný příklad. Jejich genealogové jsou schopni převyprávět jména předků často až do 7. století n. l., tedy do dob proroka Mohameda. „Jejich paměť je však začne zrazovat, když mají hovořit o předcích z páté a šesté generace. To je dost zvláštní, ale jen do okamžiku, než pochopíme, že skupiny mužů, kteří mají společné předky z páté nebo šesté generace, představují základní politické jednotky. Nedokonalá paměť genealogů umožňuje případné změny vztahů na této úrovni za účelem uzavírání a rušení spojenectví. Když se tedy dvě skupiny dohodnou o mírové spolupráci a vzájemné obraně, většinou tento krok ospravedlní tím, že jsou příbuzní. Příbuzenství je v tomto případě výsledkem a jazykem soudržnosti, nikoliv naopak.“ (Murphy, 2010, s. 102). Zajímavostí arabských rodokmenů je též absence ženských jmen, tudíž se často vyčlení celá matčina strana rodiny. Rodokmeny jsou tedy do jisté míry společenskou fikcí. Tou je ale ostatně, jak dodává Murphy, i identita. Příbuzenství je spíše než genetická spřízněnost kulturní konstrukt.

2.1.2 Příbuzenská terminologie

Sociální postavení jedince je definováno jeho postavením ve struktuře příbuzenských vztahů. Každému jedinci je pro přehlednost a orientaci v systému přiřazen určitý název, který vymezuje jeho postavení vůči ostatním osobám. K usnadnění etnografického zápisu příbuzenských termínů přispěla genealogická metoda, kterou vyvinul W. H. R. Rivers. Co se týče české příbuzenské terminologie, český jazyk má bohatou zásobu slov pro označení příbuzenské a generační vzdálenosti. V minulosti se výrazně lišila od té dnešní a byla poměrně složitá. Roku 1602 sepsal Jan Jafet spis *O stupních přátelství krevního*, kde uvádí příbuzenské termíny velmi podrobně. Genealogický výzkum se zahajuje od osoby, která ho provádí, většinou se označuje jako „já“, *proband* nebo *střen*. Rodiče, otce a matku, lze najít pod označením *ot* a *mát'*. Vrátime-li se k již zmíněné Erbenově Kytici, nalezneme příklad v básni Svatební košile (Erben, 1959, s. 31):

*Pověz, můj milý, řekni přec,
živ-li a zdráv je tvůj otec?*

*Tvůj otec a tvá milá máť,
A ráda-li mě bude znát?*

U prarodičů se v dnešní terminologii nerozlišuje, zda se jedná o rodiče matky či otce, jako babička a dědeček ale v minulosti byli označováni rodiče ze strany otce (též *děd/babka*). Pro rodiče z matčiny strany platilo označení *stařeček* a *stařenka* či *starucha*. Předpona *pra* se používala a používá pro vyjádření minulé, ale i následující generace (pravnuček). Stará čeština používala i jiné předpony, např. před nebo nad.

Ve staré terminologii se u potomků objevoval i název *prvenec* jako označení prvního syna (následníka). Pro strýce a tety platilo označení také částečně podle toho, z jaké byly strany – dnešní strýc, matčin bratr, byl *ujec*, teta (sestra z matčiny strany) pak byla nazývána jako *ujčina*. Z otcovy strany to pak byli *teta* a *tetec*. Dnešní strýc tedy označuje mnoho rodinných členů, muž matčiny sestry například se objevoval také pod označením *posel*.

Další pokrevně příbuzenské vztahy v rodině podle starého názvosloví:

<i>Dnešní označení</i>	<i>Z matčiny strany</i>	<i>Z otcovy strany</i>
<i>bratranec</i>	Ujčen/tetětec	Strýčenec/tetětec
<i>sestřenice</i>	Ujčena/tetěnice	Strýčena/tetěnice

Strýčenec se může objevovat též jako bratran, bratřec nebo bratřenec, strýčena jako strýčenice nebo bratrana, ujčen i jako ujčenec a ujčena jako ujčenice. Tetěnce lze najít i jako tetčic či sestrovce a tetěnice jako tetěna.

<i>Dnešní označení</i>	<i>Od bratra</i>	<i>Od sestry</i>
<i>synovec</i>	Synovec, bratrovec	Sestřenec, potet
<i>neter</i>	Synovkyně, bratranice	Net

Příbuzenství sňatkem:

Manželka jako ženská část manželství se též nazývala jako *žena* nebo *choť*, manžel *muž* nebo *choť*. Švagr (sestřin muž) se objevuje jako *švagr* či *svokr*, švagrová (bratrova žena) jako *bratřina*. Tchán (ženin otec) je označován také jako *test* nebo

švekr, tchýně (ženina matka) jako *testa* nebo *švekrůše*. Snacha (synova žena) se přenesla i na oddávajícího nebo svatebního hosta. *Svat* (ženin nebo zeťův otec) se též objevoval pod pojmem *starosvat* (později také oddávající nebo svatební host). Obdobně u ženy to bylo *svatka* a *starosvatka*. Příklad nalezneme opět v Erbenově Kytici, v básni Vodník (Erben, 1959 s. 63):

*Vdala jsem se, vdala již,
ale byly chyby:
starosvati – černí raci,
a družičky – ryby!*

V minulých dobách byli velice častým jevem příbuzní vzniklí křtem – *kmotři*, tzv. duchovní příbuzní, kteří se starali o dítě v případě ztráty jeho rodičů (též označovan jako *kmoch*), *kmotry* (to samé v ženské roli), chlapec a dívka pak byli vůči nim v roli *kmotřence* a *kmotřenky*. Mezi nevlastními příbuznými se objevovaly termíny *pastorek* (nevlastní syn), *pastorkyně* (nevlastní dcera). Ztráta příbuzných pak členy stavěla do role *vdovce* nebo *vdovy*, syn nebo dcera, kteří ztratili rodiče, byli označováni jako dnes *sirotek* (syn) či *sirota* (dcera) či *sirotina* (báseň Vrba), (tamtéž, s. 74):

*a z děťátka v túž hodinu
učinil jsem sirotinu!*

Příbuzenské termíny spíše než biologické vazby vymezují společenské postavení, mapují svět příbuzných a vypovídají o tom, jaký vztah k nim máme. Na této terminologii se dá nejlépe vyvrátit genetický model příbuzenství. Proměny společnosti se zrcadlí v jazyce dané kultury, tedy i v oblasti příbuzenských pojmů. Jak vidíme na příkladech staré terminologie, mnohá pojmenování se zcela vytratila, kupříkladu dnes by pod označením „ujec“ málokdo hledal dnešního strýce. Tyto změny jdou ruku v ruce s oslabením širších rodinných vztahů a soustředěním se na nukleární rodinu. Každé malé dítě tak má jasno, kdo je jeho matka, otec, bratr či sestra, problém ale nastává u vzdálenějších příbuzných, potažmo příbuzných vzniklých sešvagřením. V jazyce každé kultury nejsou odlišné jen pojmy, které se pro označení členů rodiny používají, ale i systém jejich klasifikace. Například anglické „cousin“ nerozlišuje pohlaví daného příbuzného, bez kontextu tedy nepoznáme, zda se jedná o sestřenicí či bratrance, natož pak jestli jsou z matčiny či z otcovy strany. Na rozdíl od románských jazyků, potažmo češtiny (francouzské *cousin/cousine* a české *bratranec/sestřenice*).

Různorodost a důležitost příbuzenských terminologických systémů poprvé popsal antropolog L. H. Morgan ve svém díle *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family* (Systémy pokrevnosti a sešvagření lidské rodiny, 1871). Morgan byl přesvědčen o tom, že každý typ příbuzenské terminologie se vyvinul z určitého zvyku týkajícího se uzavírání manželství nebo z určitého typu rodiny, který se vytvořil v dávné minulosti a zůstal nezměněn až do dnešního dne. Nelze než souhlasit, že názvosloví odráží manželství, rodový původ a další společenské zvyklosti. Jak ale podotýká Murphy, Morgan se v tomto případě mylně domníval, že tyto systémy zůstávají beze změny: „Proto považoval havajský zvyk, podle něhož se celé příbuzenstvo rodičovské generace nazývá matka a otec, za přežitek na úsvitu lidského společenského vývoje, kdy existovala skupinová manželství, a jednotliví partneři se tak od sebe nedali odlišit.“ (Murphy, 2010, s. 122). Příbuzenství tedy odráží společenské struktury kultury, jíž je součástí. Jejich proměna je relativně pomalá, a mohou tedy vypovědět něco o společenských podmínkách v bezprostřední minulosti, ovšem svědectví o dávných kulturách podat nemohou právě kvůli tomu, že nejsou statické a mění se.

V klasifikaci příbuzenství antropologové hovoří o šesti typech příbuzenských terminologických systémů, a to eskymáckém, súdánském, havajském, irokézském, crowském a omažském. Ve většině moderní Evropy a v Americe se vyskytuje první zmíněný, eskymácký typ. Eskymácká terminologie je jinak nazývána také „lineární“.⁸ Tato terminologie je omezena na primární příbuzenstvo, nerozlišuje mezi matčinou a otcovou stranou rodiny. Na tento typ příbuzenské terminologie přešla většina evropského kontinentu v období industrializace, stejně jako se omezily bližší vazby mezi širším příbuzenstvím. Předtím se ale připodobňovala v evropském, potažmo českém prostředí k typu súdánskému.⁹ Súdánská terminologie se ve své podstatě zabývá rozvětvenými vztahy, vyplývala z důležitosti příbuzenských vztahů. V tomto typu jsou tak rozlišení strýcové a tety na matčině a otcově straně a pro bratrance a sestřenice existují přesná popisná označení, stejně jako pro neteře a synovce. Dřívější evropské příbuzenské termíny byly rovněž súdánskému typu, ale většina antropologů se domnívá, že tento systém se vyskytuje u společností, v nichž je příbuzenství důležité a trvalé a které nemají žádné bilineární skupiny původu.

⁸ protože označení, která daný jednatel používá v rámci své nukleární rodiny a rodové linie, nejsou použitelná pro jeho příbuzné z vedlejší linie, kterým se česky říká strýc, teta, synovec, bratranec a sestřenice.

⁹ S těmito systémy je možno se setkat v širokém pásmu súdánské oblasti Afriky, z čehož také pochází jejich název.

Současná česká příbuzenská terminologie by se tedy dala zařadit pod eskymácký typ, před industrializací pod typ súdánský. Co se týče zbylých čtyř typů, tak havajské termíny (vyskytující se v tichomořských státech) jsou někdy označovány jako „generační systémy“ – příbuzné rozlišují pouze podle generace a pohlaví. Irokézské oddělují mateřskou linii od otcovské a spojují matku s její sestrou a otce s jeho bratrem, jsou to tedy systémy „spojování rozdělením“ (bifurkací). Tyto systémy se objevují především na americkém kontinentu, v Africe a dalších částech světa. Irokézskému systému jsou pak blízké zbylé dva, crowský a omažský, které se ovšem vyskytují jen sporadicky.

O pevnosti příbuzenských vazeb a vymezování příbuzenských rolí rozhoduje nesporně fyzická blízkost. Tuto myšlenku poprvé vyslovil antropolog Robert H. Lowie (1883-1957). Mischa Titiev (1901-1978) si v souvislosti s tím jednou všiml, že zákaz incestu se často vztahuje na lidi, se kterými bydlíme, bez ohledu na hloubku a druh vztahu. To znamená, že pokud vyrůstáme pod jednou střechou od malička s člověkem, který není geneticky příbuzný, platí podobná pravidla, jako by jím byl. Při jakémkoli intimním vztahu by mohl být navozen dojem incestu.

2.2 Manželství

2.2.1 Evropské manželství v čase

K výkladu instituce rodiny neodmyslitelně patří i výklad manželství, protože je legislativním základem pro rodinu. Dlouhodobě je pak manželství ekonomicky, právně, nábožensky a sociálně uznáváno jako primární společenská instituce pro výchovu dětí. Velký sociologický slovník definuje manželství jako „obvykle společensky uznaný, legalizovaný sexuální vztah mezi dvěma nebo více partnery opačného pohlaví, o kterém se předpokládá, že se dříve či později stane základem rodiny. Je to specifický intimní vztah, který se udržuje tím, že dospěje k více či méně trvalé kohezi.“ (Kol. autorů, 1996a, s. 590). Téma manželství (a příbuzenských systémů) je klíčovou oblastí antropologie. „Manželství je kulturní univerzálie, avšak není jednoduché podat jeho jednoznačné vymezení... Je to společensky institucionalizované soužití dvou a více jedinců. Děti, které se z manželství narodí, jsou akceptované jako potomci manželů a manželek.“ (Soukup, 2009, s. 128). V závislosti na kultuře pak varíují tradice

manželského obřadu, práva a povinnosti v manželství nebo způsob výběru partnera apod. Variantní formy spojení jsou v základě dvě následující:

1. Monogamie – spojení jednoho muže a jedné ženy
2. Polygamie – a) polygynie: spojení jednoho muže a dvou nebo více žen,
b) polyandrie: spojení jedné ženy a dvou nebo více mužů.

Tyto dva, respektive tři základní kulturní vzory manželství na sebe vážou specifické uspořádání rodinných i dalších společenských vztahů. Nejvýznamněji se vyskytuje polyandrie, jež je omezena v podstatě pouze na Tibet, Tádžikistán v jižní Indii a Markézské ostrovy. Tibet je obecně v tomto smyslu místem s asi nejvíce akceptovatelnými způsoby manželství. Vyskytuje se zde jak monogamie, tak polyandrie (laterální a dvougenerační) a polygynie (sororální a dvougenerační). Situace v Tibetu je vysvětlována v závislosti na adaptaci na tamější ekologické podmínky, zejména limitované množství půdy. „V Tibetu existují dvě hlavní společenské vrstvy: dü-jing a tongpa. Dü-jingové vlastní malé statky s malým pozemkem, které se nedědí, a zpravidla uzavírají monogamní svazky. Naproti tomu tongpové vlastní velké statky na relativně velkých pozemcích, které se dědí, a aby se rodinné dědictví udržovalo intaktní napříč generacemi, etablovaly se v Tibetu dva hlavní principy, které determinují uzavírání sňatků a přechod majetku mezi generacemi:

1. Monogamní princip (pouze potomci jednoho manželství budou dědit rodinný majetek)
2. Patrilineární dědický princip (rodinný majetek pouze z otce na syny), když nastane situace, kdy je více než jedna monogamní jednotka, dochází k rozpadu jednotného rodinného majetku, přičemž je nasnadě řešení v podobě polyandrie nebo polygynie.“ (Soukup, 2009, s. 129).

Krom základního rozdělení se manželství také dělí například podle vnitřního uspořádání vztahů a podílu partnerů na moci ve společnosti (matriarchát, patriarchát, popř. tzv. egalitární manželství), podle dědění jména, majetku apod. (matrilinearita, patrilinearita), podle toho, kde mladý pár zakládá domácnost (matrilokalita, patrilokalita, neolokalita). Vedle toho se mohou vyskytovat také mimořádné typy

manželství, např. mezi ženami, což může být buď legalizací lesbického vztahu, nebo může jít o zástupné převzetí role muže a otce v rodině v případě nedostatku mužských aktérů – jedná se tedy o řešení určitého sociálního problému (kol. autorů, 1996a, s. 590). Manželství jako legalizovaná forma vztahu vede ke vzniku rodiny – „kulturně podmíněného systému organizovaných činností v oblasti cílů, pravidel chování, autority, sdílených aktivit, teritoriálního prostoru a hmotného prostředí“ (Soukup, 2011, s. 293).

Co se týče manželství v českém prostředí, je dobrovolným, v zásadě trvalým soužitím dvou osob opačného pohlaví. Je založeno zákonem stanoveným způsobem, a to sňatkem (rituál sňatku v českém, respektive evropském prostředí si podrobněji rozebereme v dalších podkapitolách týkajících se rituálů). Kulturně historickým základem našeho typu je jednak římské právo rodinné a jednak pozdější křesťanská manželská doktrína, přísně preferující monogamické manželství a střežící jeho nerozlučitelnost. V jejím rámci je manželství považováno za svazek posvátný, stvrzovaný Bohem.

Prvopočátky manželství v antropologickém pojetí jsme nastínili v kapitole 1.2 (Prvopočátky rodinného života). Lévi-Strauss viděl jádro přechodu od prvotního párování k manželství ve formální dohodě mezi muži. Jde tedy podle něj především o uzavření spolupráce a zajištění dobrých vztahů mezi muži. Samotný vztah mezi mužem a ženou to odsouvá na druhou pozici. Přesto však lze v tomto formálním uzavření dohody mezi muži spatřovat utváření instituce manželství. Zajištění legitimacy potomstva a požadavky na ženinu věrnost se zpříšňovaly již v době bronzové. První formou manželství byla, jak jsme již zmiňovali, forma matriarchální. Postupem doby zapříčinily mnohé faktory, mezi kterými byl jedním z nejdůležitějších rozvoj zemědělství, přechod k formě patriarchální. Monogamické manželství, jež je typické pro západní společnost, nevzniklo nárazově, ale přes řadu přechodných forem (více v kapitole 1.2).

Etnologové zabývající se manželstvím, respektive rodinou, se dělili na dvě hlavní větve. Kolem McLennana a Morgana se soustředili zastánci teorie původní sexuální „promiskuity“, skupinového manželství, které postupně zaniklo ve prospěch polygamie a později monogamie. Westermarck a jeho následovníci naopak tvrdí, že už lidoopové dosáhli monogamního stádia, což se mu ve své době podařilo prosadit. „Pozdější studie o původu manželství hovoří většinou o různých typech monogamního spojení (únosem, koupí).“ (Bologne, 1997, s. 12).

Zaměříme-li se na germánské manželství, jsou zde patrné dva druhy:

1. Oficiální sňatek (*Muntehe*), vzešlý většinou z rozhodnutí rodiny a provázený dary pro nevěstina otce nebo poručníka.
2. Manželství z náklonnosti (*Friedelehe*) neboli „počestný konkubinát“, což bylo soužití bez obřadu, bez zásahu rodičů. Potomci z tohoto svazku nejsou legitimní, ale neztrácejí zcela nárok na následnictví, je-li to otcovým přáním nebo nemá-li jiného dědice.

Více druhů manželství znalo také římské právo. Jedním z nich byl tzv. svazek *cum manu* („s rukou“), kdy na manžela přecházela otcovská pravomoc a stal se poručníkem své ženy. Ta byl považovaná celoživotně za nevzdělanou. Pod pravomoc římského práva spadali jen římsští občané, spojení mezi otroky tak bylo pouhým *contuberium* („kamarádstvím pod stanem“). Ve starověkém Římě patřily podle mnohých dokladů předmanželské vztahy k dobrým zvykům. „V Terentiově komedii Hecyra se mladý Pamfilus již několik let stýká s kurtizánou (*metetricula*). Miluje ji a přísahal jí, že se nikdy neožení. Stále žije v domě svého otce, noci však tráví u ní. Na otcův výslovný rozkaz si ale musí najít manželku. Chopí se Pamfeliu příležitosti legalizovat svou známost? Něco takového ho ani nenapadne. A přece ho k přítelkyni poutá hluboký vztah. Kvůli ní odmítne sdílet lože se svou řádnou ženou a pokračuje v návštěvách u milenky. Skandál? Ani náhodou! Otec zhrzené manželky se tím vůbec neznepokojuje, naopak, chválí zeti, že je mu zatěžko opustit starou lásku, usuzuje z toho, že manžel není přelétavé povahy. Zkrátka a dobře mu to přičítá k dobru!“ (Bologne, 1997, s. 22). Lásky a manželství i, jak je patrné i v tomto příkladě, spolu nesouvisely jako dnes. Vášeň byla vyhrazena mládí a manželská něha náležela ženě především jako matce potomků. Ještě v pozdní antice, po nástupu křesťanství, tyto názory přetrvávaly. Oba způsoby, manželství i konkubinát, byly uznávány a respektovány. Kupříkladu sv. Augustin, ještě než přestoupil na víru, žil asi patnáct let s konkubínou. Dokonce s ní měl dvanáctileté dítě, když mu kolem třicátého roku věku rodiče poručili, aby se oženil. „S velikou bolestí zapudil konkubínu, kterou si nemohl vzít, protože byla nižšího původu než on.“ (Tamtéž, s. 23). I v pozdní antice byl tak konkubinát častým jevem, a to hlavně mezi otrokyněmi.

Radikální zlom v pojetí manželství a sňatků způsobil nástup křesťanské koncepce, která přetrvává dosud, třebaže v laicizované podobě. Přísné vypočítávání příbuzenských stupňů bylo revolučním zlomem v chápání incestu. „Pojetí manželství

jako svátosti, jež klade důraz na lásku mezi partnery po vzoru Kristovy lásky k jeho církvi, znamenalo, i když jen pomalu a postupně, humanizaci primitivního manželství.“ (Bologne, 1997, s. 13).

Středověká církev musela skoncovat se staletými nahromaděnými pozůstatky germánského, římského a židovského manželství. Omezila tak svobodný výběr partnera i samotnou podobu svatebního obřadu. Sňatek byl zredukován na jednorázový akt a dostal nový obsah i formu. Celá původní křesťanská tradice se shoduje se sv. Pavlem, že manželství je východisko z nouze, když nedokážeme zachovávat cudnost a hrozí, že podlehneme smilstvu (rozuměj mimomanželským sexuálním stykům). „Lépe je v stav manželský vstoupiti, než pálení se: tato slavná apoštolova formule se stala heslem středověkých teologů ve věci manželství.“ (Tamtéž, s. 61). Na žebříčku hodnot, které prosadil sv. Jeroným v rámci hierarchizace stavů, stojí nejvýše panenství (panictví) a sexuální zdrženlivost po ovdovění. Následují zdrženliví a až po nich teprve manželé. Sexuální styky v manželství byly odůvodněné nutností plodit potomky. Duchovenstvo a literatura se navíc snažily od manželství oddělit lásku. Manželství ve spojení s láskou je v podstatě poměrně moderní záležitostí. Lékařství chladnokrevně zařazuje lásku mezi choroby. Západní medicína tuto tezi převzala ve 13. století z antiky prostřednictvím Arabů. Jistá „rehabilitace lásky“ (i těla) nastává v renesanci, kdy přicházela láska do módy, ostatně ne vždy jen v manželství. „Synové z dobrých rodin se ženou do tajných sňatků s kteroukoliv dvorní dámou, nebo dokonce služebnou, jen když je půvabnější než bohatá dědička, kterou jim vybrali.“ (Tamtéž, s. 165). Právě renesance upozornila na hlubokou krizi, kterou prošlo manželství v posledních dvou staletích středověku. Evropa byla poznamenána hospodářským a společenským úpadkem, bezpochyby kvůli stoleté válce a morovým ranám, kterými prošla. Manželské zákony a zákaz cizoložství již nebyly tak jako dřív kontrolovány. Zemí se táhla nekontrolovatelná vojska, šířila se nezávazná sexualita (prostituce, znásilňování, cizoložství, levobočci) a odsuzované druhy sňatků (konkubináty, tajné sňatky, bigamie). Právě renesanční mladí později zavrhovali alianci rodin a dávali přednost volnějším, svobodnějším svazkům.

Když vliv náboženství ve společenském životě začal s nástupem humanismu a renesance a později osvícenství postupně slábnout, lidé už nebyli nuceni podřizovat se jeho normám. „Sekularizace způsobila, že se církevní dohled uvolnil a roli církve v těchto otázkách převzal stát. Foucault soudí, že k tomuto zlomu došlo koncem 18., respektive počátkem 19. století“ (Goody, 2006, s. 99).

V 17. století se aristokratické manželství dostalo do slepé uličky. Rodiny měly mnoho dětí a často neunesly tíhu věn a vysokých cen za úřady. „Pytel peněz se žení s pytlek peněz spíš než člověk s člověkem,“ shrnuje otec Bourée.“ (Bologne, 1997, s. 190). O změnách v manželství, potažmo rodině v Evropě po renesanci se hovoří v souvislosti s ekonomickým vývojem, k němuž došlo zejména s rozvojem obchodu (vnějších trhů), zemědělství apod. Nukleární rodina bývá v předindustriální době obvykle dominantní ekonomickou jednotkou, naopak monogamie spíš povzbuzovala konkubinát a plození nemanželských potomků, než aby tyto jevy potlačovala (Goody, 2006, s. 67). Jack Goody nepřikládá změnám ve struktuře rodiny na počátku moderní doby takový důraz, jak se obvykle soudí: „Na dalekosáhlé změny v rodinném řádu související s ekonomikou je třeba počkat do doby, kdy se projevíly důsledky rozšíření nejprve protoindustrializace a posléze industrializace.“ (Tamtéž, s 83).

Jedním z rysů moderní rodiny, která se formovala ruku v ruce s industrializací, byly mimomanželské vztahy. Nesezdaná soužití byla známá vždycky, ale mnohem běžnější se stala mezi dělnictvem z počátku 19. století, které se snažilo vyhnout velkým výdajům za svatbu a také jakémukoli trvalému závazku. „To se změnilo ve 20. století, kdy většina dělnické třídy přejala morální normy buržoazní rodiny a tato rodina zase převzala některé zvyklosti dosud známé pouze z nižších vrstev“ (Tamtéž, s. 157). Do konce 19. století se také zmenšila průměrná velikost rodiny, a to ještě před všeobecným rozšířením antikoncepce.

Do rodinného života významně zasahovaly války. Některé z nedávných změn v evropské rodině se přičítají velkým válkám, k nimž došlo v první polovině 20. století. „Válka rozehnala členy rodiny, vystavila muže nebezpečí smrti a ženy riziku znásilnění či prostituce... Ještě více to platí o dvou světových válkách 20. století, které vedly k dlouhodobému odloučení manželů, k odkládání sňatků a zakládání rodin, k rozšíření nevěry, prostituce a rozvodu, tedy vlastně k úpadku právě těch hodnot, za jejichž zachování se ve válce údajně bojovalo“ (Tamtéž, s. 135). S vojenskými faktory nepochybně souvisela i polyandrie Nayarů z Kéraly a Sinhálců ze Srí Lanky. Jack Goody ale podtrhuje i nedestruktivní změny, které velké války vyvolaly. Kdykoli totiž muži odešli do války, ženy hrály nejen v domácnosti, ekonomice, ale dokonce i politice větší roli. Velké války tedy znamenaly posun v rozdělování mužských a ženských rolí. První světová válka tak například uspořádala přiznání volebního práva ženám ve Velké Británii a povolení adopce ve Francii.

Rodiny jsou spojeny mezigeneračními pouty, dochází tedy k určitým posunům v postojích a chování, ale nejedná se o změny náhlé. Nelze tedy mluvit o zániku rodiny, manželství či příbuzenství.

Martin Soukup shrnuje antropologický přístup ke studiu příbuzenských systémů (a manželství) do čtyř základních otázek:

1. Koho si smím vzít?
2. Kolik si jich smím vzít?
3. Kde budeme bydlet?
4. Jak jim budu říkat?

Tyto otázky jsou determinovány rovněž čtyřmi principy, jejichž jádrem je sociální organizace:

1. ženy mají děti,
2. muži oplodňují ženy,
3. muži obvykle mají kontrolu nad zdroji a společností,
4. primární příbuzní vzájemně neuzavírají sňatky. (Soukup, 2009, s. 125)

2.2.2 Manželství a sexualita

Jak jsme již zmínili v předchozí podkapitole, manželství, tedy partnerský svazek s aliančním charakterem, má především reprodukční cíl. Vzhledem k reprodukčním aktivitám má tedy vztah k sexualitě. Zmiňme se teď krátce o vztahu těchto dvou aspektů, které se prolínají, někdy slučují, nebo naopak odlučují. „Z množiny možných reprodukčně-biologických sexuálních aktů jsou jen některé z nich kulturně selektovány jako ty, na jejichž základě vznikají legitimní příbuzenské vztahy, zatímco jiné jsou diskriminovány, mnohdy i včetně potomků z nich vzešlých“ (Skupnik, 2010, s. 198). Jaroslav Skupnik se domnívá, že alianční potenciál lidských sexuálních aktivit je příčinou toho, že sexualita jako reprodukční mechanismus podléhá všude ve světě sociální kontrole a je výrazně regulována, včetně regulace do instituce manželství. Manželství není nikde na světě záležitostí zcela soukromou. V některých společnostech může být tato sociální kontrola natolik silná, že se stává synonymem pro vznik manželství a afinních vztahů, jinde tomu je právě naopak, jako třeba v určitých polynéských oblastech. „Na ostrově Mangaia na Cookových ostrovech se od svobodné

mládeže očekávala vysoká míra sexuálních aktivit. Také dospívající chlapci a dívky na Truku v Oceánii (dnes Federativní státy Mikronésie) věnují většinu času sexuálním aktivitám. Dospělí berou jako samozřejmost, že mladí lidé jsou sexuálně aktivní a stejně jako další kultury věří, že dívka nezačne menstruuovat, pokud nebude mít sexuální styk“ (Skupnik, 2010, s. 199, in Broude 1994, s. 281). Na Západě došlo ke snížení sociální kontroly sexuality ruku v ruce s rozšířením antikoncepce, která manželství a sexualitu, do té doby často slučované, oddělila. Vztah manželství a sexuality je v jistém smyslu paradoxní: potenciál toho, k čemu se při vytváření nových vztahů odkazuje (reprodukce), může v realitě jejich vytváření zcela chybět. „Selektivně interpretativní podstata příbuzenských vztahů vede ke stejné paradoxní situaci jako v případě filiace, kdy otci a předky se stávají lidé mrtví, a matky rodí potomky cizích žen“ (Skupnik, 2010, s. 135).

Co se týče sexuality v manželství, v západní společnosti je proklamovaným ideálem výhradní právo na sexuální život jen a pouze v rámci manželského svazku. Když dojde na mimomanželskou sexualitu, je obecně ve společnosti více tolerována spíše mužská než ženská. Jistou souvislost to může mít s připraveností obou pohlaví k sexuálnímu styku. Zatímco muž musí být psychofyziologicky vzrušen, žena je k sexuálnímu styku prakticky vždy připravena. „Kdyby ženská sexuální kapacita, jejich větší pohlavní výkonnost, nebyla omezena celou řadou společenských norem a pravidel, zřejmě by se ukázalo, „že potenciální nabídka ženské sexuality mnohokrát převyšuje jakoukoli možnou poptávku ze strany mužů“ (Murphy, 2010, s. 75). Jedná se tedy o jistý „kulturní manévr“. Každá kultura na světě má jisté omezování sexuálních styků, liší se však mírou této regulace. V žádné kultuře ale není dovolen pohlavní styk kdykoli a s kýmkoli.

2.3 Rituály

Rituály provázejí lidskou společnost od pradávna a jsou patrné napříč kulturami. V antropologické perspektivě jsou chápány jako prostředek pro komunikaci s posvátnem, souvisejí s náboženstvím, zajišťují ale i plynulý přechod do nového stavu, a zabraňují tak chaosu. Z psychologického hlediska se jedná o prostředek uvolňující napětí, zabraňující stresu, tedy o jakési psychohygienické aspekty. Z pohledu sociologie upevňují vztahy mezi lidmi a jsou i prostředkem komunikace mezi účastníky rituálu.

Rituály sahají k podstatě lidské existence, dávají podobu lidskému životu. Pomocí rituálů člověk přijímá kulturní vzorce a ideje dané společností.

Pojem rituál (lat. ritualis = obřadný) podle J. Jandourka má dva významy. Zaprvé je to jednání prováděné kolektivně podle daných pravidel, které nesměřuje k výrobě předmětů nebo změně situace, ale k symbolické proměně této situace. Zadruhé jsou to pevně dané modely sociálního chování a pravidla hry v každodennosti (např. pozdrav). Rituál automatizuje mnoho úkonů a někdy může dojít k tomu, že prostředek se změni ve svůj vlastní účel, jako např. v činnosti byrokrata, který již nesleduje deklarovaný cíl své činnosti (např. práce pro občany), ale trvá na dodržení formalit i tehdy, když to bude vlastnímu smyslu věci škodit (Jandourek, 2001, s. 205). Vzhledem k prvnímu výkladu pojmu se budu věnovat rituálům spojeným s rodinou, jako je např. přechodový rituál svatby, ve smyslu uvedeném na druhém místě to budou každodenní rituály v rodině.

2.3.1 Rituál z pohledu sociologů

Ze sociologického hlediska může rituál plnit významné integrační funkce, ačkoli se vymyká kritériím individuální účelové racionality. Jako první upozornil na tuto skutečnost Émile Durkheim. Jeho ústředním zájmem v sociologii byla mechanická a organická solidarita, která podle něj nemá podobu racionálního kontraktu uzavřeného vědomě mezi členy společnosti, ale podobu emotivního pouta, jež je posilováno právě v průběhu kolektivních obřadů. Rituály tedy snižují v tomto směru určité riziko, soustřeďují členy společnosti kolem nezpochybňovaných skupinových hodnot. Rituálem se ve své teorii panství zabýval i Max Weber. Zaměřil se zde na osobu charismatického vůdce, nezpochybnitelnou odvěké tradice či posvátnost ustavených zákonů, které se mohou stát objektem legitimizačních rituálů. H. Marcus popisuje rituál v rovině masové společnosti, kde se centrum kolektivních rituálů přesunuje do oblasti individualizovaného konzumu, přičemž legitimizační funkce rituálu se nemění. Ve své koncepci byrokracie upozorňuje na rituál R. K. Merton. Charakteristickým rysem rituální činnosti je zde, jak jsme již zmínili, přeměna prostředků ve svůj vlastní účel (kol. autorů, 1996, s. 939). Nakonec zmiňme E. Goffmana, který analyzuje rituální setkávání, v jejichž průběhu se jednotliví účastníci snaží představit druhým sami sebe

v silně idealizované podobě. Tyto rituály pak mají vzájemně potvrdit nároky a pozice zúčastněných.

2.3.2 Antropologické pojetí rituálu

Rituály spojené s rodinou jsou středem zájmu mnoha antropologů a etnologů, zmíníme tedy čtyři významné představitele: Arnolda van Gennepa, Jamese Georga Frazera, Victora W. Turnera a Ruth Fulton Benedictovou.

Systematickému studiu rituálů se ve své knize *Přechodové rituály* věnoval významný francouzský etnolog a folklorista Arnold van Gennep. Potvrzuje na rozsáhlých příkladech, že většina rituálů (křest, svatba, pohřeb) se skládá ze tří na sebe navazujících etap: odloučení (*séparation*), pomezí (*marge*), přijetí (*agrégation*). Všechny rituály ale mají společnou funkci, a tou je zajistit jedinci snazší přechod z jednoho období, místa nebo společnosti k další fázi života, svojí pozvolností zabránit tomu, aby byl člověk dezorientován, a tím přispět k přehlednějšímu naplnění důležitých životních funkcí. Rituály jistým způsobem ochraňují jedince před stresem. V současnosti se pro mnoho lidí stávají jakýmsi pilířem ve stále více odlidštěvané společnosti zaměřující se na jedince, odpoutávají samotné účastníky rituálů od hromadícího se napětí a nejistoty. Jejich vynechávání může mít významný dopad na psychiku jedince, potažmo společnosti, což může vést k pocitům úzkosti a masové ztrátě identity. Přestože se znatelně redukují, zůstávají rituály stále důležitou oporou jedince i společnosti.

Ačkoli většina obřadů je nedílnou součástí náboženství, jejich světský sociokulturní základ je patrný a zřejmý. A. van Gennep klasifikuje rituály na profánní a posvátné (laické a náboženské). „Profánní svět a posvátný svět jsou navzájem neslučitelné, a to do té míry, že přechod z jednoho do druhého není možný bez nějaké přechodné doby.“ (Gennep, 1997, s. 12).

Dle dalšího van Gennepova rozdělení rituálů lze rozlišit čtyři hlavní, nezávislé kategorie (rituály animistické, dynamistické, sympatetické a kontaktní), které navíc mohou působit přímo a nepřímo, mohou být negativní nebo pozitivní. „Tentýž rituál tedy může patřit do čtyř kategorií zároveň a každý daný rituál lze třídit šestnácti různými způsoby, přičemž se čtyři protiklady vylučují podle následující tabulky (tamtéž, s. 18):

	Animistické rituály	
Rituály sympatetické		Rituály kontaktní
Rituály pozitivní		Rituály negativní
Rituály přímé		Rituály nepřímé
	Dynamistické rituály	

Zmíněnou klasifikaci ukazuje na příkladech: „Nejí-li těhotná žena ostružiny, protože by to poznamenalo dítě, provádí negativní přímý kontaktní dynamistický rituál; věnuje-li námořník, který unikl záhubě, Panně Marii jako ex-voto malou loď, jde o pozitivní nepřímý sympatetický animistický rituál.“ (Tamtéž).

Zvláštní kategorii přechodových rituálů tvoří rituály odluky (preliminární, například pohřební obřady), rituály pomezí (prahové, například těhotenství, zasnoubení, iniciace) a rituály sloučení (postliminární, například svatební obřady). Gennep ve své klasifikaci upozorňuje, že značnou část rituálů můžeme nazvat přechodovými. Frazer nahlíží na rituál jako na primitivní pokus o ovládnutí světa. Zabývá se především primitivními rituály, vidí je jako produkty magického myšlení.

V rámci své teorie a antropologických výzkumů náboženství a magie se především primitivními rituály zabýval i britský antropolog a etnolog James George Frazer (1854-1941). Na primitivní rituály nahlíží jako na produkty magického myšlení. „Základním motivem jeho prací byla snaha rekonstruovat obraz stupňů rozvoje lidského myšlení. Východiskem se mu stala především interpretace myšlení přírodních národů a vývoje přežitků.“ (Soukup, 2004a, s. 302). Frazer analyzoval velké množství náboženských obřadů a rituálů z různého období a z různých oblastí celého světa. „Vyšel z předpokladu, že je možné nalézt podobný vzor chování i v jiných zemích, starších či vzdálenějších kulturách, a tak odhalit motivy, které vedly k zavedení rituálu

v Nemi.¹⁰ (Tamtéž, s. 302). Frazer formuloval koncepci magie jako vývojové fáze předcházející náboženství a vědu. Základem výkladu světa podle něj byla tzv. sympatetická magie, vycházející z předpokladu zákona vnitřního souladu (existence mystického vztahu mezi věcmi a jevy v přírodě). Ta pak interpretuje svět na dvou základních principech, kterými jsou homeopatická magie (podobné způsobuje a produkuje podobné – příkladem může být lití vody na zem při snaze vyvolat déšť) a kontaktní magie („zákon doteku“, předpoklad, že věci, které spolu někdy byly v kontaktu, na sebe působí na dálku i poté, co byl jejich fyzický kontakt přerušen – příkladem může být snaha zmocnit se např. vlasů nepřítele a poté ho přes ně negativně ovlivnit).

Rituál jako centrum antropologického zájmu zkoumal také Victor Witter Turner (1920-1983). Zajímal se především o komplexní rituály, které pomáhaly jednotlivcům nést neštěstí – studoval rituály praktikované kmenem Ndembu. „Svůj podíl na tom mělo zjištění, že rituál byl nejčastější způsob urovnání konfliktů mezi příslušníky Ndembu. Navíc dospěl k závěru, že stabilita tohoto kmene není založena na sociální organizaci, ale na abstraktních idejích a hodnotách, nejjasněji vyjádřených v rituálech.“ (Soukup, 2004b, s. 175). Jako představitel symbolické antropologie rozpracoval techniky interpretace symboliky rituálů, ve svých analýzách rituálu navazoval na již zmíněného A. Gennepa.

Motivem ritualizace se zabývala mimo jiné Ruth Fulton Benedictová (1887-1948), představitelka konfiguracionismu v antropologii.¹¹ Na základě svých srovnávacích výzkumů sestavila typologii indiánských kultur: apollonský typ kultury je charakteristický uměřeností a sebeovládáním (např. indiáni kmene Zuniů žijící v oblasti západního Nového Mexika) a dionýský typ kultury se sklony k agresivitě a smyslové extázi, který je typický pro sousední kmeny Pueblanů.¹² Základním principem, který prostupuje životem společnosti Zuniů, kteří jsou příkladem apollonského typu kultury, je motiv ritualizace. „Příslušníci kmene celý svůj život věnují pozornost náboženským obřadům, jejichž primárním cílem je zajistit dostatek deště jako předpokladu bohaté

¹⁰ Jednalo se o ukázkou přežitku pocházejícího z pověsti, podle níž „kandidát na kněžství mohl nastoupit úřad jen tak, že zabil svého předchůdce, a když jej zabil, podržel úřad do té doby, dokud sám nebyl zabít někým silnějším nebo obratnějším“ (Frazer, 1977, s. 13).

¹¹ Antropologické paradigma rozpracované v pracích žáků Franze Boase (1858-1942), jehož jádro tvoří předpoklad, že jednotlivé kultury představují integrované systémy, které jsou organizovány v souladu s „kulturní gramatikou“ dané společnosti. Konkrétní kultury jsou pak interpretovány prostřednictvím kategorie kulturní vzorec a kulturní integrace (Soukup, 2004b, s. 64).

¹² V kontrastu proti apollonskému a dionýskému typu stojí typ paranoidní, typický pro obyvatele ostrova Dobu, který leží jihovýchodně od pobřeží Nové Guineje (Soukup, 2004b, s. 71)

úrody. Kmen Zuniů se dělí do několika obřadních společností (duchovenstvo, společnost maskovaných bohů, medicínská společnost), které dodržují přesně stanovené postupy v rituálním životě pospolitosti.“ (Soukup, 2004b, s. 68).

Výstižné shrnutí toho, co se pod pojmem rituál vyskytuje, nabízí Petra Prokešová v devíti bodech ve své rigorózní práci (Prokešová, 2008, s. 26). Rituál je tedy:

- 1) standardizovaný, adresný způsob jednání
- 2) v určitých situacích se pravidelně opakuje
- 3) má symbolický význam a často skrytý smysl
- 4) je uskutečňován vědomě, je předjímán
- 5) je formou komunikace, jedná se o sociální akt – i v případě, že je vykonáván jednotlivcem
- 6) je prováděn na zvláštních místech a v určitý čas
- 7) ovlivňuje emoce a prožívání svých aktérů
- 8) poskytuje psychologickou podporu – jistotu, bezpečí, pocit sounáležitosti
- 9) stejně jako jiné formy lidského chování může být zneužit

2.3.3 Rodinné rituály

Co se týče rodinného rituálu, výstižnou definici nabízejí J. W. Steven a L. A. Bennetová. Definují ho jako specifickou formu komunikace, kterou členové rodiny čas od času systematicky provádějí kvůli uspokojení, které během takové komunikace zakoušejí. Rituály stabilizují rodinnou identitu v průběhu rodinného života tím, že ujasňují očekávané role, definují pravidla a zobrazují hranice. Tím dávají členům rodiny vědět: toto je způsob, jak naše rodina je. Následně rodinné rituály rozdělují do tří kategorií (Steven, Bennetová, 1985, s. 38-40):

- 1) *Rodinné slavnosti* – do této kategorie patří přechodové rituály spojené s rodinou (křest, svatba, pohřeb), dále každý rok se opakující náboženské oslavy (Vánoce, Velikonoce a světské svátky, například oslava příchodu nového roku. Tyto slavnosti upozorňují na časové přechody a vývojové stupně rodiny.

- 2) *Rodinné tradice* – tyto oslavy mají méně kulturní specifika než prvně zmíněné, ale zato větší rodinný ráz, jsou více typické pro každou rodinu. Nejsou vždy nutně opakovány ve stejnou roční dobu, ani standardní posloupnost obřadů přechodu, přesto se v rodinách opakují s nějakou pravidelností pro rodinu typickou. Vyjadřují určitou potřebu jedinečnosti dané rodiny.
- 3) *Vzorované rodinné interakce* – sem patří většina každodenních rituálů, jako je pravidelný čas oběda, ukládání ke spánku, zacházení s hostem, pravidelné víkendové aktivity, způsob rekreace atd. Tyto interakce zpevňují individuální identitu, která vyrůstá z identity rodinné.

Každá rodina se liší úrovní ritualizace. V mnoha rodinách jsou rituály přijímány a praktikovány, v jiných se objevují zřídka a nejsou chápány jako důležité. Steve a Benetová se zabývali úrovní ritualizace v rodinách, která je podle nich určena bazálním závazkem používat rituál a dále schopností rodiny přizpůsobit rituál aktuální situaci a potřebě v průběhu svého rodinného vývoje. Rodiny s vysokou ritualizací se více soustředí na minulost, kladou větší důraz na rodinné události, volný čas tráví aktivním způsobem a často si ho plánují, vzájemné hranice a vztahy mezi generacemi i jednotlivými členy jsou jasně stanoveny. Rodiny s nízkou úrovní ritualizace jsou orientovány spíše než na minulost jen na přítomnost, generační hranice nejsou tak přesné, mají tendenci k zavrhování rolí a vzájemné vztahy jsou formovány více rovnostářsky. Rituály v takových rodinách jsou chaotické, postrádají strukturu, hrozí, že se rozpadnou, naopak u prvního typu zase hrozí, že se z rituálu stane jen prázdná forma.

Rodinné rituály mají nejen funkci prostředku usnadňujícího život a předcházejícího chaosu, ale i smysl ve vzájemné interakci mezi aktéry. Rituál v rodině, především ten v kategorii každodenních rituálů a rodinných tradic, je významnou charakteristikou té konkrétní rodiny, je to jistá paměťová stopa, která se od určitého období opakuje.

D. Reiss označuje rodiny jako „minikultury“, které si vytvářejí vlastní rituály, jež mají poměrně dlouhou životnost, některé z nich jsou modifikacemi náboženské životní praxe, jako je tomu např. při oslavě Vánoc. Je možno sledovat, jak rodina večeří, jak přeje sobě navzájem, přátelům a známým, jak ukládá na Štědrý večer děti do postele atd.

Rituály uchovávají hodnoty, vyznání a vize (Reiss, 1987, s. 6-23). Jako důležitý prvek spojený s rituály v rámci rodiny vidí D. Reiss vyprávění příběhů a rodinných zážitků. Podle něj má tyto funkce:

- 1) oslavují určité hrdiny nebo členy rodiny, s nimiž bylo možné se setkat v rodinné historii;
- 2) dramatizují život a uchovávají životnost významných rodinných událostí a zážitků;
- 3) uchovávají rodinné zvyky, mohou znovunastolovat rodinné rituály.

Vyprávění vzpomínek se obecně podílí na formování rituálu v rodině, jistým způsobem je připomínají a tím i obnovují, dávají jim význam. Je to svým způsobem mystické, předáváním z generace na generaci se realita mění a částečně pak příběh může být smyšlený.

Zdánlivě všední činnosti v konkrétní rodině, jako je určitá forma pozdravu či to, jak jsou její členové doma oblečení, není mezi aktéry běžně registrováno. Ovšem pokud dochází k obměně či neplnění těchto drobných rituálů, znamená to, že se děje něco významného, což je členy rodiny zaznamenáno. Tato změna může být zaznamenána dříve ostatními členy rodiny než samotným aktérem.

Navštívím-li jako host domov nějaké rodiny, vytvořím si o ní určité dojmy. Nejen z toho, jak mají své obydlí zařízené, ale i z činností, které v danou dobu, kterou s nimi sdílím v jejich „teritoriu“. Z. Rieger a H. Vyhnálková hovoří o tzv. „rodinném charizmatu“ jako o tom, co určuje charakter domova. Jejich definice rodinného rituálu je pak na tomto pojmu založená – definují rituály jako nejsložitější charizmatické činnosti, činnosti komplexní povahy: „Rituál, v sanskrtu rita, latinsky rite, znamená řádně, charizmatickým činnostem potvrzujícím řád proto říkáme rituály“. (Rieger, Vyhnálková, 1996, s. 146).

Na první pohled je patrné, že všechny rodinné rituály čerpají z kulturního prostředí dané společnosti. Ty, které Steve a Bennetová (1985) označují ve své klasifikaci jako „rodinné slavnosti“, především přechodové rituály, jsou jí ovlivněny více, ale i ty drobné, zapadající podle tohoto rozdělení do oblasti vzorcovaných rodinných interakcí, jsou kulturně determinovány, i když ne tak zjevně.

V následujících kapitolách se budu věnovat konkrétní formě rodinných rituálů, schéma bude s malými změnami podobné jako v rozdělení Steva a Bennetové:

- 1) Přechodové rituály spojené s rodinou (se zaměřením na rituály zásnub a svatby)
- 2) Svátky a slavnosti v rodinném kruhu – Vánoce, Velikonoce, Nový rok (sem díky periodicitě, i když specifické pro každého člena každé rodiny oproti prvně zmíněným, zařazují i narozeniny a jmeniny)
- 3) Rodinné tradice
- 4) Každodenní rituály (rituály všedního dne)

První dva zmíněné typy rodinných rituálů jsou příležitostí pro setkávání širší rodiny. Rodinné tradice jsou v tomto ohledu na pomezí a každodenní rituály jsou prováděny většinou jen v rámci nukleární rodiny.

2.4 Přechodové rituály spojené s rodinou

Přechodové rituály mají tedy především zajistit plynulý přechod z jednoho stavu do jiného. Takovými rituály jsou tedy především stěžejní rodinné události jako křest, zásnuby, svatba a pohřeb. Lze sem zařadit ale i vstup dítěte do školy či odchod do důchodu, rozvod a jiné. Od ostatních kategorií se významně liší tím, že jsou v dnešní době jediným druhem rituálů, které jsou důvodem k setkání rozšířené rodiny, a ne jen té nukleární. Vzhledem k šíři tématu se budeme věnovat podrobněji dvěma, a to zásnubám a svatbě.

2.4.1 Zásnuby

Přechodovému rituálu svatby předcházely již ve středověku zásnuby, které byly a jsou především poselstvím pro příbuzné a známé, oznámením, že se v brzké době svatba uskuteční. Zásnuby spadají tedy do pomezních rituálů, tvoří pomezí mezi dospíváním a manželstvím. Zahrnují ale i řadu odlučovacích rituálů, rituálů druhotného pomezí a rituálů sloučení s pomezím.

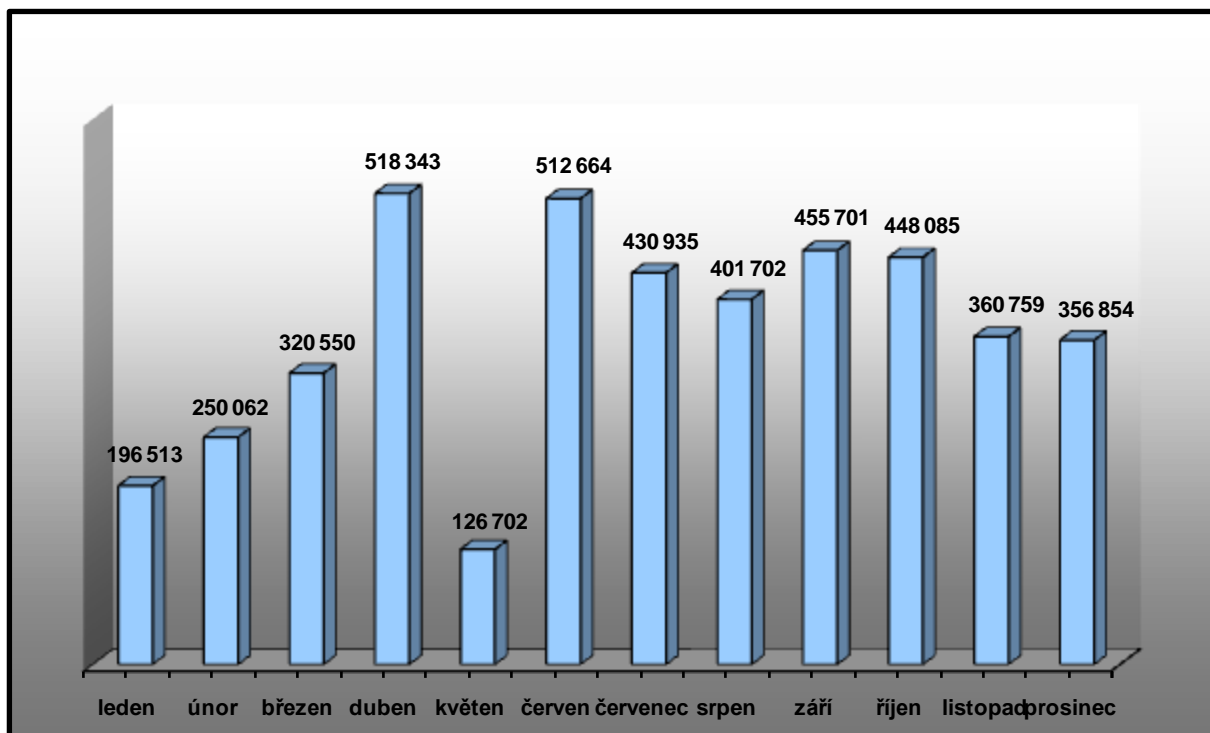
Do poloviny 19. století byl muž žádat o ruku své vyvolené nejprve rodiče, eventuálně poručníky budoucí nevěsty, poté byla na prvním místě dívka. „Každý otec či poručník se snažil nevěsty co nejvýhodněji zbavit, co nejrychleji ji vypakovat z domu. Pokud možno, aby ženich chtěl co nejmenší věno, zvláště když si bral tu nejmladší a nejhezčí. Čím starší a nepohlednější, tím víc se její nedostatky musely vyvažovat „zlatem“. Naopak ženich, ten chtěl vždy tu nejkrásnější a věno co největší. O to se staral družba, který ostatně z výše věna a z podařeného uzavření sňatku dostal svou provizi.“ (Zeman, 2007, s. 25). Právě družba s ženichem navštěvoval domácnost vyhlídnuté nevěsty o čtvrté neděli postní před Velikonocemi. Když rodina s výběrem ženicha souhlasila, začaly se péct zasnubní koláčky zvané družince a nevěsta pak vyráběla červená vajíčka, která pomalovala srdíčky či jinými podobnými motivy. Když nápadník dívku vyšlehal a dostal od ní takováto vajíčka, byla takzvaně „ruka v rukávě“.

Ve středověku předcházely zasnubám dlouhé týdny dvoření, vzájemná výměna korespondence. Zasnuby pak byly první oficiální příležitostí, kdy se pár směl políbit. Hlavní částí zasnub byla večeře v domě nevěstinych rodičů: „Ženich se dostavil s kyticí a prstenem, bylo na dívce, zda mu také věnuje zasnubní dárek, pánský prsten nebo přívěšek se svým portrétem či kadeří.“ (Lenderová a kol., 2009, s. 117). V době zasnoubení se pak dohadovala také výše nevěstina věna. Přesná doba trvání zasnub nebyla určena, samotné zasnuby nebyly nijak právně závazné, nicméně se staly oblíbenou záležitostí napříč sociálními vrstvami. Povinné však byly tzv. ohlášky (z rozhodnutí 4. lateránského koncilu 1215, potvrdil je pak tridentský koncil), aby se snoubenci ujistili, že proti jejich sňatku nikdo není, a oznámili tuto skutečnost: „Z kazatelny muselo třikrát po sobě – buď o třech nedělích, svátcích či při obvyklém shromáždění věřících příslušné farnosti – zaznít: „Ohlašuje se láskám našim, že v stav manželský vstoupiti míní...“, a pokud kdokoli z přítomných znal jakýkoli důvod, jenž by mohl chystanému spojení bránit, bylo jeho povinností to oznámit. Ohlášky byly rovněž pojistkou proti případnému tajnému sňatku, uzavřenému sice z lásky, ale bez vědomí nebo proti vůli rodičů adeptů manželství. Toto opatření pak přešlo do státních nařízení a zákonů. Obsahoval ho i rakouský zákoník z roku 1811. V případě, že snoubenci pocházeli z různých farních obvodů, bylo třeba realizovat ohlášky na obou místech.“ (Lenderová a kol., 2009, s. 117). Ohlášky tedy zabraňovaly neplatným manželstvím. Co se týče ohlášek v profánním prostředí, od konce 18. století se tiskla svatební oznámení, jež se mohla případně posílat až po konání svatby, většinou tak mělo být učiněno do týdne od svatby. Tato oznámení sloužila případně i jako pozvánka

na svatbu a svatební hostinu. Pozvaní hosté pak do nevěstina domu zhruba dva týdny před obřadem přinesli svatební dar, všechny dary pak byly vystaveny na speciálním místě po celou dobu svatby.

Co se týče plánování období, kdy se svatba uskuteční, ve středověku platila pro jeho určení jistá „pravidla“. „Svatby se konaly především na podzim, často také v lednu či únoru, nepříliš oblíbený byl květen, minimální množství sňatků bylo uzavíráno v červnu, červenci a srpnu.“ (Lenderová a kol., 2009, s. 118-119). Mezi venkovským obyvatelstvem byla tato skutečnost spojena s rytmem polních prací, udržovalo ji však do jisté míry i měšťanské obyvatelstvo. Svatba se také nesměla konat v ten samý den, kdy proběhly poslední ohlášky, dále v období adventu, tedy před Vánoci, a před Velikonocemi. Dnes se tento trend dosti změnil, nejoblíbenějšími měsíci pro konání svatby jsou teplé letní až podzimní měsíce. Květen do jisté míry zůstává z pověřivosti neoblíbený kvůli starému přísloví „Svatba v máji, do roka na máry“ (či „nevěsta na máry“). Tato pověra může mít opodstatnění z důvodu, že v minulých staletích dítě zplozené v květnu o svatební noci se narodilo v době nejnepříznivějšího počasí, tedy v lednu nebo únoru, kdy dítě mohlo zemřít z nedostatku vitaminů nebo na podchlazení, hrozilo nebezpečí i rodiče, ke které se nemohla dostat pomoc a při komplikovanějším porodu mohla zemřít. Dnes lze všechna tato rizika spojená se zimními měsíci považovat za zanedbatelná, přesto předsudek květnového měsíce jako nevhodného pro svatbu přetrvává, přes příznivé počasí, které většinou panuje, i přesto, že „máj je lásky čas“. Nasvědčují tomu i počty uzavřených sňatků na českém území v jednotlivých měsících v letech 1950-1997. Z výzkumu, který zpracoval ČSÚ, vyplývá klesající tendence počtu uzavřených manželství v průběhu 57 let (1950-2007) – zatímco v roce 1950 bylo uzavřeno 95 166 sňatků, v roce 2007 jen 57 157. Sečteme-li však počet sňatků konaných v jednotlivých kalendářních měsících, květen vychází v průběhu téměř šesti desítek let jako měsíc s počtem nejméně uzavřených sňatků.

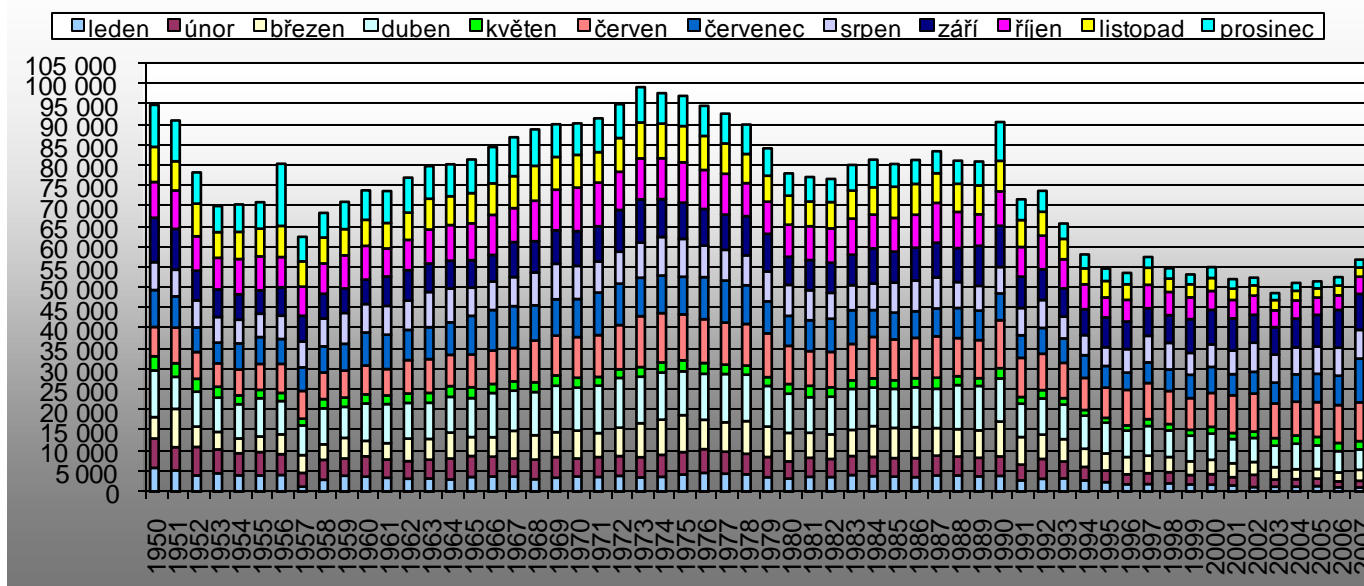
Graf č. 1: Počet sňatků za kalendářní měsíce v letech 1950-2007

Zpracoval: autor, zdroj dat: ČSÚ

Za období padesáti sedmi let (1957-2007) je květen se 126 702 sňatky jednoznačně na posledním místě co do počtu uzavřených sňatků na českém území. Propad je ještě ohraničen vysokým počtem uzavřených sňatků v dubnu a červnu, přičemž duben s 518 343 sňatky zaujímá překvapivě první místo, červen s 512 664 uzavřenými sňatky poměrně těsně následuje. Leden jako druhý nejméně oblíbený měsíc pro konání svatby vykazuje o téměř 70 000 více uzavřených sňatků v průběhu 57 let oproti květnu. Následující sloupcový graf kromě sňatků podle kalendářních měsíců uvádí i hodnoty v jednotlivých letech uvedeného období.

Graf č. 2: Celkový počet sňatků v letech 1950–2007 – podíly kalendářních měsíců

Zpracoval: autor, zdroj dat: ČSÚ

Počet uzavřených sňatků na českém území je ovlivněn mnoha faktory, především ale ekonomickými, politickými a celospolečenskými změnami. Ke konci 50. let nastává až do první poloviny let 70. mírně vzrůstající tendence, která vrcholí kolem roku 1973, jež je i obdobím tzv. babyboomu a „Husákových dětí“. Poté je opět tendence mírně klesající, výraznější rozdíl nastává až kolem roku 1989, tedy období sametové revoluce, která svými významnými změnami v politice a ve společnosti zapříčinila uchýlování k sňatku a k založení rodiny jako k jedné z jistot existence, ekonomické i emocionální. Důkazem je vyšší počet sňatků uzavřených v porevolučním roce 1990. V posledních dvaceti letech se celkový počet uzavřených sňatků opět snížil.

Co se týče samotného výběru nastávajícího manžela či manželky, většinou nespočíval na svobodné volbě nevěsty či ženicha. U vládnoucích vrstev bylo manželství spjata s rodinnými či rodovými zájmy, předmětem politických a mocenských snah – sňatek byl jakousi pečetí, která umožňovala nárok na sousední nebo vzdálenější země. „Po vymření rodu Přemyslovců si Jindřich Korutanský osoboval právo na český trůn jako manžel sestry posledního Přemyslovce Václava III., zavražděného v Olomouci. Povolání mladičského Jana Lucemburského na český trůn bylo stvrzeno jeho sňatkem

s Eliškou, další sestrou Václava III. Rovněž Habsburkové využívali k upevnění své moci - vedle brutálních způsobů, jimiž si присvojovali cizí území – i sňatků.“ (Galla, Burešová, 1984, s. 8). Ve venkovské společnosti se sňatkem většinou scelovaly grunty, nebo když se nevěsta přivdala do velkého statku, musela přinést odpovídající věno. „Proto byly sňatky dojednávány prostřednictvím dohazovačů a ve velké většině do toho snoubenci neměli co mluvit.“ (Tamtéž, s. 11). Pokud se dva lidé seznámili na základě sympatií, musela představám jejich rodičů odpovídat hospodářská situace rodiny nevěsty nebo ženicha. Nevěsta ze statku se tedy nemohla provdat za chudšího chlapce nebo podruha, musela hledat ve vodách lékařů nebo právníků, kteří se nacházeli v podobném společenském postavení.

Pohlédneme-li do historie zvyklostí spojených se zasnubami a svatbou, zajímavé je například to, jak se dívky snažily dozvědět něco o svém nastávajícím manželovi. „Litím roztaveného olova či cínu do vody zjišťovaly z tvaru kovu povolání budoucího muže. O nejdejší noci v zimě, tedy za zimního slunovratu, nahlížely do studny, kde mohly spatřit podobu svého ženicha. Tato noc byla obzvlášť nebezpečná, protože všechny bytosti spojené s podsvětím měly takřka neomezenou moc. Dívka při pohledu do studny mohla proto spatřit i věštbu o své vlastní smrti.“ (Fialová, 2007). V zimním slunovratu tedy lidé hledali kouzelnou moc. Příležitostí k pověrám a různým pohanským zvykům byl v tomto období především Štědrý den. Vrátime-li se k již několikrát zmiňované *Kytici*, Erben připomíná tyto zvyky ve 2. zpěvu básně *Štědrý večer*: Marie a Hana, svobodné dívky, které se právě chtěly dozvědět něco o své budoucnosti, o tom, kdo se stane jejich mužem, spatřily za štědrovečerní noci svůj příští osud na hladině jezera (Kytice, 1959, s. 55):

*Tu prý dívce v půlnoci,
při luně pochodni,
souzený se zjeví hoch
ve hladině vodní.*

...

*I nahlédnu v jezero
hluboko – hluboko
milému se podívám
pevně okem v oko*

Lidé se domnívali, že život je podřízen neměnným zákonům a dožadují-li se poznání budoucnosti, jednají nesprávně a jsou vzápětí na to potrestáni. Ve třetím zpěvu

básně je vylíčena budoucnost, kterou obě dívky, Marie a Hana, ve vodní hladině spatřily (Erben, 1959, s. 56):

*„Ach vidím domek – ale jen v šere –
jako co Václav ostává –
však již se jasní – ach, vidím dvěře,
ve dveřích mužská postava!*

*Na těle kabát zeleni temné,
klobouk na stranu – znám jej, znám!
na něm ta kytky, co dostal ode mne –
můj milý bože! Václav sám!!“*

Zatímco Hana viděla na hladině tvář svého milého, Marii čekal jiný osud (tamtéž):

*„Ach vidím, vidím – jen mlhy mnoho
všecko je mlhou zatmělé;
červená světla blýskají z toho –
zdá se mi býti v kostele.*

*Něco se černá mezi bílými –
však se mi rozednívá již: -
jsou to družičky, a mezi nimi –
proboha! rakev – černý kříž!“*

Ve čtvrtém zpěvu básně se osud dívek naplňuje (tamtéž, s. 57-58):

*Vlažný větřík laškuj
po osení mladém;
sad i pole květovým
přioděny vnadem;
zazněla hudba od kostela zrána,
a za ní hejsa! Kvítím osypána
jede svatba řadem.*

*Švarný ženich jako květ
v kole svatebčanů,
kabát tmavě zelený,
klobouk v jednu stranu :
tak viděla jej v osudné té době,
tak si ji nyní domů vede k sobě,
švarnou ženku Hanu.
Zašlo léto. Přes pole
chladné větry vějí.
Zvoní hrana. Na marách*

*tělo vynášejí:
bílé družičky, planoucí svíce;
pláč, bědování, trouby hlaholíce
z hlubokosti znějí:
Miserere mei!*

*Koho věnec zelený,
koho v rakvi kryje?
Umřela, ach umřela
panenská lilie!
Vykvetla, jakby zalívaná rosou,
uvadla, jakby podsečena kosou
ubohá Marie!*

Poučení vycházející z tradic a zvyků je pak patrné v posledních verších (Erben, 1959, s. 59):

*Však lépe v mylné naději sníti,
nežli budoucnost odhaliti,
strašlivou poznati jistotu!*

Zásnuby jsou etapou, která předchází manželství. Tradice a zvyky spojené s tímto rituálem se postupně redukuje, v dnešní době zůstává součástí zásnub oznámení především rodině a blízkým, že se pár rozhodl vstoupit do manželství a vzájemné obdarování snoubenců, nejčastěji žádost o ruku partnerky se zásnubním prstenem.

2.4.2 Svatba

Přechodový rituál svatby znamená změnu společenské kategorie pro novomanžele, týká se ale i jejich příbuzných, především těch nejbližších. „Komplexnost rituálů a osoby a předměty, k nimž se vztahují, se může lišit podle typu rodiny, jaká má vzniknout; kromě „volného manželství“ se však v každém případě svazek dvou jedinců dotýká několika více či méně velkých společenství. Tato společenství jsou (Lenderová, 2009, s. 113):

1. Obě společnosti podle pohlaví, někdy zastoupené družičkami a družby nebo mužskými příbuznými na jedné straně a ženskými příbuznými na straně druhé;
2. Skupiny rodičů a prarodičů buď z otcovy nebo matčiny strany;

3. Skupiny rodičů a prarodičů z obou stran, tedy rodiny v běžném smyslu slova a někdy v širším významu včetně všech příbuzných;

4. Zvláštní společnosti (totemický klan, bratrstvo, věková třída, společenství věřících, cech, kasta), k nimž náleží ženich nebo nevěsta nebo oba nebo jejich otec a matka nebo všichni jejich příbuzní;

5. Místní společenství (osada, vesnice, městská čtvrť, statek atd.)

Svatba je sociálním aktem, jsou s ní spojené především rituály oplodnění a rituály ochranné. To potvrzuje i W. Crooke ve své studii *The Natives of Northern India*: „Svatba znamená, že zúčastněné strany jsou pod vlivem tabu, a účelem rituálů je vyvážit jeho nebezpečí, zejména taková, která by manželství bránila v plodnosti.“ (Crooke, 1907, s. 206).

Všechny rituály mají především zajistit bezpečný a plynulý přechod do jiného stavu. Každý rituál má zpravidla tři stádia. První je stádium odlučovací, pak prahové a nakonec slučovací (Gennep, 1997, s. 19).

Ke svatebním obřadům patří v českém prostředí řada zvyků a pověr. Tradicí je nevěsta oděná do bílých šatů a bílého závoje, protože tato barva symbolizuje nevinnost. Barvami, které by nevěsta na svou svatbu neměla obléci, jsou modrá nebo fialová, značí modřiny v manželství. Ženich by zároveň neměl nevěstu vidět v šatech dříve než ve svatební den, neměl by ji ani spatřit, když se do šatů obléká. Nevěsta by si neměla šaty šít sama, pověra praví, že její manželství pak nebude mít dlouhého trvání – nevěsta si „zašívá cestu ke štěstí“. Neměla by se podílet ani na přípravě svatebního dortu nebo koláčků, aby neměla v životě nouzi a uplakané děti. Bohatství ve společném životě symbolizuje mince vložená do nevěstina střevíčku. Oděv svatebčanů se většinou zdobí tzv. voničkami, které se upevňují na klopky oděvu. Ženichovy šaty pak zdobí tzv. korzáž, kdy má v klopě květ z nevěstiny kytice. Tu by nevěsta měla poprvé vidět až ráno v den svatby a měla by ji dostat z rukou ženicha. Ozdobené jsou i vozy ve svatební koloně, přičemž nevěstino auto je vyzdobeno nejvýrazněji, většinou malou, bíle oblečenou panenkou či velkou kyticí. Ze zvyků, které přetrvaly jen výjimečně, jmenujme zkoušku ženicha. Ta obsahovala špalek se sekerou a láhev vína postavené u nevěstina domu. Dobrým znamením bylo, vybral-li si sekyru – bude z něj dobrý hospodář. Zvolil-li ale víno, hrozilo, že bude holdovat alkoholu. Nevěsta také často hází zády k půlkruhu dívek svou kyticí, přičemž dívka, která ji chytí, se podle pověry do roka vdá. Smůlu ovšem

přináší, upadne-li kytice na zem. Namísto dnešního „špalíru“ se novomanželům bránilo v průchodu, aby symbolicky překonali překážky v manželství.

Před slavnostním obědem, ke kterému se většinou podle české tradice podává menu v podobě šunkové rolky s křenem, knedličkové polévky a svíčkové, se rozbije talíř, jehož střepy, které přinášejí štěstí, ženich za pomoci nevěsty zamete. Symbolizuje to jejich spolupráci v manželství. Stejně tak i pojídání polévky z jednoho talíře. Poté přenese ženich nevěstu přes práh, protože překročit práh znamená připojit se k nějakému novému světu. Proto to bývá důležitý úkon nejen při svatebních obřadech, ale i při obřadech adopce, vysvěcování na kněze a pohřbu.

Po slavnostním obědě se krájí svatební dort, který by měli ochutnat všichni, včetně ženicha a nevěsty. Kdo první vezme do ruky nůž, bude v manželství dominantnější. Při následném tanci probíhá sólo pro novomanžele, další tanec by měl patřit nevěstě s jejím otcem a ženichovi s jeho matkou, následně nevěstě s ženichovým otcem a ženichovi s nevěstinou matkou. V závěru oslav probíhá únos nevěsty, kdy přátelé ženicha čekají, než ji ženich najde a vyplatí. Posledně zmíněnému zvyku, únosu nevěsty, odpovídají boje o tělo zemřelého, rozšířené především v Africe: „Živí nechtějí bez boje přijít o jednoho ze svých členů, neboť to znamená oslabení společenské moci; proto tyto boje bývají tím prudší, čím vyšší bylo postavení zesnulého ve společnosti.“ (Genep, 1997, s. 151). Jejich skutečný smysl ale zřejmě nebyl ještě plně pochopen. Skotský právník John Ferguson McLennan (1827-1881), jeden ze zakladatelů evolucionismu v etnologii a antropologii, vyvozoval ze studie únosu nevěst existenci exogamie a polyandrie. Podle něj zrcadlí tento zvyk, který se v rituální podobě přežitku zachoval i u současných přírodních národů, původní stav společnosti, kdy bylo všeobecným zvykem získat ženu únosem z cizích kmenů.

Již bylo zmíněno, že většina rituálů má tři fáze:

- 1) odlučovací
- 2) prahovou
- 3) slučovací

První zmíněné stádium, tedy odlučovací, je patrné v „předávání“ nevěsty ženichovi jejím otcem. Otec přivede nevěstu k oltáři, aby ji „předal“ do rukou nového muže, který nyní převezme povinnost ji ochraňovat, jež dříve patřila právě otcovi. Na této úrovni má toto „předání“ také funkci emocionální. Nevěsta se tedy jakoby loučí se

svými rodiči, musí zpřetrhat pouta, kterými je s nimi svázána. Aby totiž přešla do nového stavu, musí ten předchozí zaniknout.

Příkladem prahového stádia je právě přenesení nevěsty přes práh, natažený provaz či jiné překážky symbolizující přechod do nového stavu. Přenesením přes práh na rukou novomanžel chrání svou manželku navíc od nebezpečí duchů přebývajících pod prahem nového domova. V dřívějších dobách, především ve středověku, se nevěsta v prahové fázi rituálu například nesměla dotknout cestou z domova na místo obřadu země, protože zlí duchové a síly, jimiž byla v této fázi zranitelná, přebývají hlavně v zemi. „Proto vždy jela ve voze, nebo třeba i na trakaři, jen aby jí duchové v zemi nemohli ublížit. Ochranitelskou funkci plnily i družičky, jež nevěstu doprovázejí i dnes. Dříve se však oblékaly co nejpodobněji jako nevěsta, aby zlé mocnosti hůře rozpoznávaly, která z nich to je.“ (Fialová, 2007).

Třetí stádium, slučovací, znamená tedy už nový stav pro oba jedince. Je patrné například ve výměně prstýnků snoubenci či při pojídání společného jídla při svatební hostině, ještě umocněné svázáním novomanželů k sobě. Hostina má navíc podobně „sloučit“, stmelit, i rodiny obou stran. Prstýnky či změna nevěstina (v některých případech ženichova) příjmení jsou pak signálem pro okolí označujícím změnu stavu svých nositelů.

Sňatek má vždy nějaký ekonomický dopad a úkony ekonomického rázu se prolétají s vlastními rituály. A to nejen proto, že po svatbě mění jeden nebo oba novomanželé bydliště, aby založili společnou domácnost. Takovým ekonomickým prvkem svatby je bezpochyby věno. Věno je peněžní dar od rodiny nevěsty, v Evropě bylo a do jisté míry stále ještě je značně rozšířeno. Je považováno za přínos nevěstiny rodiny k domácím výdajům. Ve středověku byl sňatek mezi vyššími vrstvami v podstatě jen ekonomickou záležitostí a domluvou mezi dvěma spřízněnými stranami. Diplomatické řešení svatbou často předcházelo válkám či se sjednocovala území v rámci mocenských snah. Osobností v tomto systému zběhlou byl v českém prostředí Karel IV., který zasnuboval děti sotva zrozené. Konkrétním příkladem je syn Václav, kterého měl s manželkou Annou Falckou. Ještě než ve dvou letech dítě zemřelo, stihl ho zasnoubit s Annou Svídnickou. Svídnicko totiž bylo jediný úděl ve Slezsku, který nepatřil do zemí Koruny české. Záhy po synově smrti zemřela i Anna Falcká a Karel IV. se nezdráhal vzít si Annu Svídnickou sám. Se svou první manželkou, Blankou z Valois, byl oženěn ve svých osmi letech – právě věno je provdalo takhle brzy.

Manželství a láska byly zkrátka dvě samostatné věci – lásku symbolizuje trubadúr pod okny, zatímco manželství je čistě pragmatickou záležitostí.

Mechanismus sňatků dohodnutých již v dětství lze vidět také například u Baškirů: „Sňatky mohou být dohodnuty ještě v dětství budoucích manželů; ekonomické vyjednávání vedou prostředníci (odpovídající slovanským svatům) – ti dojednávají výši zaplacení „nákupní ceny“ dívky neboli kalymu, který podle zákona náleží dívce. Dohoda o kalymu se zpečetí společnou hostinou, pak se obě rodiny vzájemně navštíví a vymění si dárky věnované příbuznými a přáteli a sousedy. Během těchto návštěv jsou všichni rozděleni do dvou oddělených místností podle pohlaví. Když výměna dáreků skončí, snoubenec může volně chodit navštěvovat snoubenku a bydlet v jejím domě, pokud bydlí v jiné vsi, přičemž jedinou podmínkou bývalo – 1. že se nesměl ukázat své tchyni; 2. že nesměl spatřit tvář své snoubenky; proto tam přicházel v noci. Dítě narozené během tohoto mezního období bylo dáno do péče dívčině matce.“ (Genep, 1997, s. 113-114).

Jak podotkl biolog Pavel Stopka v pořadu České televize Znamení a rituály: Svatba (pořad byl vysílán dne 12. 8. 2007), u zvířat něco podobného nenajdeme. Tendence zakládat rodiny je však zakotvena biologicky. Vychází z faktu, že dítě má vždy jasnou matku, ale ne vždy stoprocentně jistého otce. Vznik manželství by tedy mohl být jakousi potřebou ujištění, že „toto je moje dítě“. Stále ale manželství zůstává především společenskou a ekonomickou záležitostí. Zamyslíme-li se nad tím, proč upadá zájem o uzavírání manželství oproti minulým staletím, jasným důvodem je otázka sexu. Muži se chtěli ženit, protože sex byl „povolen“ pouze v manželství. Dnešní muž si sexuálně užívá, nemá tedy v tomto smyslu důvod se ženit. Ve spojení se svatebními rituály postrádá tedy smysl i „svatební noc“, původně oficiální příležitost novomanželů k prvnímu sexuálnímu sblížení.

2.5 Každodenní rituály v rodině

Každodenní rituály neboli rituály všedního dne jsou určité stejné úkony prováděné opakovaně ve stejném pořadí. Člověk je má již většinou zautomatizované. Jedná se například o vstávání, česání, oblékání nebo venčení psa ve stejnou hodinu apod. Do jisté míry jde o stereotypní chování, ovšem rituál se od stereotypu liší tím, že

má určitý symbolický význam. Tento druh rituálů je reakcí na potřeby jedince. V jistém smyslu se rituál může podobat i hře, ovšem pravidla hry se mohou měnit, přidávají se stále nové obměny, na rozdíl od rituálu, který probíhá stejně.

V. Vondráček ve své práci (1986) pojednává mimo jiné o „magii denního života“. Má na mysli drobné pověry, které jsou doprovázeny určitými ceremoniály charakteristickými pro danou společnost či kulturu. Příkladem může být rozhovor týkající se zdraví, kdy zaklepeme na dřevo („mám se dobře, jsem zdravá, musím to zaklepat“), nebo vykročení pravou nohou ze dveří. Tyto drobné rituály jsou rozmanité – v severských zemích je například zvykem brát si pro štěstí červené spodní prádlo.

2.5.1 Rodinná ideologie

Slovním spojením rodinná ideologie je myšleno určité chování a jednání vyžadované od jejích členů a naopak, v krajním případě i určitá rodinná tabu. Tato ideologie často vychází z ideologie původních rodin manželů, je většinou spojením pravidel, kterými se oba řídili v rodinách, ve kterých vyrůstali. V návaznosti na dodržování rodinných pravidel existuje i systém odměn a sankcí, a to nejen vůči dětem. Tato pravidla, potažmo ideologie, by ale měla být schopná obměny v nestandardních situacích, protože mohou být opět zdrojem konfliktů. S rodinnou ideologií souvisí i způsob, jakým její členové mezi sebou komunikují. Mohou například existovat určitá zakázaná témata, jako je nesvěřování se s problémy apod., ale o rodinné ideologii vypovídá i samotný obsah komunikace, témata, kterými se zabývají, to, jak na ně vzájemně reagují. Jako každá skupina má i rodina svůj „rodinný slovník“, který občas nemusí být pro zvnějšku příchozí čitelný.¹³

2.5.2 Rodinná teritorialita

Mezi rituály každodenní povahy můžeme zařadit i tzv. rodinnou teritorialitu. Jedná se o vymezení určitého prostoru v určité situaci, které náležejí konkrétnímu členovi dané rodiny. Určitým způsobem zamezuje vzniku problémů v rodině. O rodinné teritorialitě jako o skryté dimenzi náležející k rodinnému nevědomí hovoří K. Kalina a

¹³ V naší rodině například ukládáme některé cennosti do „skleníku“. Pro nově příchozího jedince, který se stal později členem naší domácnosti, vyvolala žádost o „podání hodinek ze skleníku“ představu, že ukládáme šperky na zahradě, někde mezi okurkami... Už vůbec nebylo pochopeno označení historického kusu nábytku, který máme v obýváku, jako „bufet“ (čteno francouzsky).

M. Vančura (1993). Mnoho souvislostí a činností, které se v rodině odehrávají, lze vysvětlit na způsobu uspořádání a zařízení bytu. Aby předcházeli členové rodiny problémům týkajícím se například jejich soukromí, fungují v každé rodině určitá, pro ni typická pravidla. Každý má většinou své místo u stolu, před vstupem do „jeho teritoria“ (pokoje, ložnice) ostatní zaklepu apod. Právě zaklepání na dveře je rituálem ve smyslu „signál-odpověď“, v tomto smyslu se jedná o vzorec chování, jehož složitější forma je patrná při přijímání návštěvy. Každá rodina mívá v rámci svého společného bydlení vymezené určité zóny, které jsou společné (obývací pokoj) a ty, ve kterých můžeme být sami, nebo (většinou) vyžadují právo na soukromí po dobu jeho užívání (koupelna). Uspořádání rodinné teritoriality variuje od rodiny k rodině. V některých rodinách kupříkladu členové běžně užívají koupelnu i naráz (zatímco jeden člen se sprchuje, další se zde může česat či si čistit zuby), v jiných rodinách je nepředstavitelné, aby někdo vstoupil do koupelny, zatímco se někdo jiný sprchuje. Oproti často trvale vymezenému prostoru existují pak také činnosti, při kterých je určitému členovi dopřáváno soukromí. Takovým příkladem může být vykonávání nějakého koníčka, čtení apod.¹⁴ Akceptace takových činností zamezuje vzniku konfliktů na straně jedné, na druhé straně posiluje určitou autonomii jedince a utvrzuje jeho pozici.

Rodinná teritorialita je tedy důležitým prvkem v zachování soukromí jejích členů. Rozdělení pokojů dveřmi, uspořádání jednotlivých pokojů, umožňuje vytvořit si osobní prostor vůči společnému, které většinou užívá celá rodina. Rodina jako celek pak považuje svůj byt či dům za útočiště proti okolnímu světu.

2.5.3 Rodina a harmonogram dne

Určité činnosti v rodině jsou tedy svým opakováním ritualizovány. Příkladem může být i rozdělení činností pro jednotlivé členy, které se také podílejí na strukturování dne a v podobě „rituálu všedního dne“ mimo jiné zabraňují jeho chaotičnosti. Naopak ale při svém rigidním dodržování může mít negativní efekt v podobě rigidní stereotypizace a následném omezení prostoru pro kreativitu a spontaneitu. G. Kaufmann-Huberová (1998) popisuje dva extrémní modely často se opakující v současných moderních rodinách, které se vztahují k dítěti. Na jednu stranu hodně dětí má průběh dne až příliš zorganizován, často nezbyvá prostor pro jeho osobní

¹⁴ Pamatuji si na (vždy krásně prožité) prázdniny u babičky, kdy v určitých okamžicích dne muselo být ticho. Když běžely v půl osmé zprávy, my děti jsme nesměly promluvit, jinak se děda rozzlobil. Kamarádka odvedle zase na dědečka nesměla mluvit, když byl v dílně a něco kutil.

potřeby. Rodiče si kladou za cíl všestranně své děti podpořit, aby nic nepromeškaly (často aplikují do jejich výchovy své „újmý“ z dětství a to, co sami nedokázali, chtějí po svých dětech). V kombinaci se školou orientovanou na výkon pak dítěti chybí prostor pro vlastní aktivity. Druhým extrémem jsou rodiny, u kterých je průběh dne chaotický a neuspořádaný, chybí téměř jakýkoli „záchytný bod“. Harmonogram se často řídí pracovními či jinými podmínkami rodičů. Tyto děti se pak často orientují třeba pomocí televizních seriálů. Dny v týdnu i období v roce jim pak často mohou splývat v těžko uchopitelný chaos. Většinou zdařilou snahou o vhodný denní harmonogram pro děti jsou funkčně uspořádané dětské tábory. Struktura dne je sice rozdělená přesnými časy a činnostmi, neměl by ale chybět dostatečný prostor pro osobní volno a prostor právě pro kreativitu a spontaneitu. Po návratu z podobných akcí jedinec často tento harmonogram postrádá.

Rituál tedy pomáhá vymezit společně trávený čas. V. Satirová (1994) rozděluje „rodinný čas“ na tři části:

1. osobní čas (pro každou osobu být o samotě)
2. párový čas, (pro každou osobu pro styk se všemi ostatními členy jednotlivě)
3. skupinový čas (všichni jsou pohromadě).

„Bylo by skvělé, kdyby všichni členové rodiny měli tyto tři časové úseky každý den. Abychom to umožnili, musíme si za prvé uvědomit, že je to žádoucí, za druhé najít způsob, jak to provést. Nepodaří se nám to vždy, při všech těch vnějších tlacích, které prožíváme“. (Satirová, 1994, s. 249)

Ritualizace některých činností je výraznější a zřetelnější u dětí a naopak u starších lidí. Děti si potrpí na každodenní ritualizaci běžných činností, vyžadují ji. V tomto smyslu se pak rituál může do jisté míry krýt se hrou. Příkladem může být koupání, krmení menších dětí („ještě za maminku, za tatínka... ještě si dej, šup – letadlo do hangáru...“), ukládání ke spánku (po mamince nebo tatínkovi chce vždy, aby ho přikryl peřinou, a uložil ho tak ke spánku nebo přečetl vždy před spaním pohádku či dali „pusu na dobrou noc“) či naopak buzení („Vstávej, semínko, holala, bude z tebe fiala“). Rozdíl mezi rituálem a hrou byl mimo jiné zájmem J. Huizingy (1872-1945) a Lévi-Strausse (1908-2009). Huizinga (1971) tvrdí, že rituál vznikl ze hry a je vlastně hrou. Jak při hře, tak při rituálu podle něj dochází k dočasnému zrušení obyčejného

profánního života. Svou formou rituál i hra pokaždé přenáší účastníky do jiného světa. Rituál se koná uvnitř vymezeného hracího prostoru jako slavnost, tj. radostně a svobodně. Je pro něj ohraničen zvláštní, dočasně platný svět. C. Lévi-Strauss (1996) zase uvádí, že každá hra má určitý soubor pravidel, podle kterých se dá hrát velké či snad neomezené množství partií. Takový hraný rituál pak můžeme považovat za „privilegovanou“ partii. Její výjimečné postavení je dáno tím, že výsledkem je určitý typ rovnováhy mezi hráči či týmy. Kromě dětí je ritualizace činností zřetelná také u starších lidí. U těch se často objevují rigidní stereotypy. Mají často výrazně strukturovaný den a své rituály, bez kterých se neobejdou. To bývá ještě akcentováno zaměstnáním, které ve svém životě před důchodem vykonávali (např. voják z povolání). Ritualizace běžných činností však není výhradně doménou dětí či starších lidí, je výrazně ovlivněna právě prostředím, ve kterém se jedinec často nachází (zaměstnání nebo orientační rodina, ve které vyrůstal).¹⁵

2.5.4 Společné rodinné stolování

Společné stolování je považováno za nejdůležitější rodinný rituál, který by měl být rituálem každodenním. Nejde jen o samotnou skutečnost spojenou s uspokojováním základních životních potřeb tohoto druhu nebo o to jíst pravidelně a předcházet tím zaživačím problémům, ale především o jeho formu. Zaměstnání jednotlivých členů rodiny většinou nedovoluje setkávat se u společného oběda, který většinou absolvují v rámci půlhodinové pauzy na oběd se svými kolegy či sami. Bohužel tomu tak bývá ve spoustě rodin i v případě snídaní a večeří. Přitom právě tato dvě jídla jsou důležitými body v rámci dne. Snídaně jako jeho start a večeře jako příležitost, kdy se všichni setkají a podělí se se svými zážitky z prožitého dne.

O. Matoušek (1997) označuje nepřítomnost u jídla jako známku konfliktu. A to i přesto, že bývá často velmi dobře zdůvodněná. Příkladem může být již zmíněné pracovní vytížení, které nedovoluje všem členům rodiny sejít se v určitou hodinu u společného jídla. Často ale zaznamenáme i situace, kdy každý člen spořádá svou večeři sám a společné stolování se navzdory přítomnosti všech členů rodiny nekoná. Drobných

¹⁵ Kolegyně, například, má vyhraněný každý čtvrtek pro nákup potravin a úklid bytu. Praktikovala to tak její maminka a ona tento rituál stále dodržuje, ačkoli již s rodiči několik let nežije. Jednou jsme se domluvily, že zajdeme odpoledne po práci na kávu. Navrhla jsem tedy jednou: „Co třeba zajít dnes?“ Odpověď byla jasná: „Nemohu, je přece čtvrtek...“

rituálů spojených se společným stolováním je mnoho, od rolí, které jsou jednotlivcům přidělovány¹⁶ přes úkony prováděné pře jídlem (modlitba) po témata konverzace.

Každodenní rodinné rituály by měly upevňovat rodinné vazby, zprostředkovávat komunikaci a interakci mezi jejími členy. Měly by ale i napomáhat k udržování soukromí jednotlivých členů či naopak při konverzaci.

2.6 Svátky a slavnosti v rodinném kruhu

Do kategorie svátků a slavností v rodinném kruhu zařadíme církevní a světské svátky, které se většinou opakují ve stejnou dobu v roce, ale také oslavy narozenin a jmenin, které disponují též pravidelnou periodicitou, ale v závislosti na konkrétních členech jednotlivých rodin. Na oslavách Vánoc či Velikonoc má významný podíl kulturní prostředí, jehož je rodina členem, sama jim však vtiskuje svůj ráz a rituály, které jsou s těmito svátky spojené, se mohou lišit, ačkoli stojí na stejných základech. Tyto církevní svátky mají stále častěji více světskou podobu a často jsou v současnosti také orientovány na konzum.

Vzhledem k šíři tématu se budu věnovat dvěma tématům. V první řadě to budou oslavy Velikonoc, zadruhé pak oslavy narozenin a jmenin.

2.6.1 Velikonoce

„Vánoce mám rád, ale je zima. Velikonoce mám radši, svítí slunce, na mezi piji víno, to je prima. Když je se mnou Olga, je i láska a psina,“ řekl jednou Karel Čapek svému příteli, spisovateli Františku Langerovi. A advokát a spisovatel Antal Stašek, vlastním jménem Antonín Zeman, vyprávěl svému synovi Kamilovi, pozdějšímu spisovateli Ivanu Olbrachtovi, že když břízy začnou ronit samou radostí slzy a na sluníčku se začnou vyhřívat červené ploštice, aby paty stromů dostaly červeň do tváří, jsou tady Velikonoce a před námi půl roku požehnaného žití, kdy i tulákům je hej, jenžto jim nastává období radosti a blahobytu, a to nejen tulákům z nutnosti, ale i tulákům duše (Zeman, 2007a, s. 7).

¹⁶ Dědeček si například k večeři vždy dával sklenku piva. My vnučky jsme vždy čekaly, až dá pokyn – jedna pak pivo otevřela a druhá nalila. Nikdy naopak.

Velikonoce jsou nejenom nejvýznamnějším křesťanským svátkem oslavujícím vzkříšení Ježíše Krista, evokující i příchod jara. Procitnutí přírody ze zimního spánku slavili již v předkřesťanských dobách pohanští Slované a Germáni a řada pohanských zvyků se zachovala. Židé ve stejném období slaví pesach, svátek Smilování, který oslavuje památku vysvobození Izraelitů z Egypta. Právě na židovské oslavy navazují křesťanské tradice, o čemž svědčí i pojmenování Velikonoc v různých jazycích (*Pascha* v řečtině, latině a ruštině, *Paques* ve francouzštině apod.). „V češtině jsou Velikonoce pojmenovány podle Velké noci, během níž Ježíš vstal z mrtvých.“ (Tamtéž, s. 7). Na velikonoce se křesťané připravují čtyřicetidenním půstem, jenž začíná Popeleční středou. Název je odvozen od svěceného popela, kterým kněz dělá věřícím na čele křížek se slovy: „Pomni, člověče, že prach jsi a v prach se navrátíš.“ Tím poukazuje na pomíjivost pozemského života. Lidé věřili, že tento křížek na čele, tzv. popelec, je ochráněním před bolestmi hlavy, které byly časté kvůli nestálému počasí v tomto období. V podstatě šlo o ozdravení ducha, těla a vůle. Vlastní Velikonoce začínají Květnou nedělí, na rozdíl od Vánoc jsou to svátky pohyblivé – Velikonoční neděle následuje po prvním úplňku, který nastane po prvním jarním dnu (mezi 22. březnem a 25. dubnem).

S velikonočními svátky se pojí řada pohanských zvyků, které se na našem území v určité míře zachovaly především na vesnicích. Nejčastějším je asi barvení vajíček, která byla pro pohany symbolem plodnosti a života. Tato a podobné tradice se v Čechách dodržovaly všude stejně, ale každá oblast se lišila například typickými říkačkami provázející koledování vajíček. Pro koledování byla nezbytností pomlázka upletená z vrbového proutí a ozdobená barevnými pentlemi, kterou navíc chlapi vypláceli dívky.

Posledním týdnem ze čtyřicetidenního půstu je pašijový týden, na památku Kristova utrpení. „V tomto týdnu mládež chodívala s řehtačkami, hrkačkami a tragači, které svým zvukem nahrazovaly zvonění zvonů, jež v té době podle tradice odletěly do Říma, a proto nezvonily“ (Zeman, 2007a, s. 35). Většinou začínali na Zelený čtvrtek, který je také prvním dnem židovského svátku pesach, který se slaví v období našich Velikonoc. Pokračovali pak na Bílou sobotu. Průvod zastavil u každého domu, chlapi chvíli točili řehtačkami a pak spustili koledu: „Jidášův nevěrný, cos to učinil, že jsi svého pána Židům prozradil, za to budeš v pekle hořeti, Luciferem, ďáblem tam býti – kyrie eleison, peníze nejsou, kyrie eleison.“ (Tamtéž, s. 59). Nejtišším dnem v roce pak byl Velký pátek, který byl dle lidových pověr dnem dobrých i zlých nadpřirozených sil. Velkopáteční pověry pak většinou věštily smrt nebo neštěstí. V tento den chodili všichni

do kostela, kde si připomínali umučení Krista, a dobře si prohlíželi, jestli někde není otevřená země, protože bylo možné vidět různé poklady, truhlice se zlatem a jiné nerostné bohatství. Nikdo se ale do podzemí neodvážil vstoupit, protože se bál, aby se za ním nezavřela země, jak je tomu ostatně i v Erbenově básni *Poklad*, kdy chudá vdova z touhy po zbohatnutí zapomíná na své dítě. Porušuje zákon mateřské lásky, přičemž je potrestána ztrátou dítěte a proměnou drahých kovů v kamení. Svou vinu však vykoupí lítostí a zoufalstvím nad tímto činem. Lidová moudrost vyplývající i z těchto veršů praví, že největším pokladem je dítě (Erben, 1959, s. 24):

*Hořcet' zakusila toho:
žetě velmi málo zlato,
avšak dítě nade všecko!*

Na Velkou neděli, Boží hod velikonoční, se celý křesťanský svět raduje ze svého vykoupení, ze vzkříšení spasitele. Kromě samozřejmosti v podobě návštěvy kostela v „božihodových“ šatech bývalo dřív zvykem jíst svěcená vejce, vařená o Velkém pátku, proti bloudění. „Když pak někdo zabloudil a vzpomněl si, s kým jedl svěcené vejce, brzy našel správnou cestu“ (Zeman, 2007a, s. 62).

Nejoblíbenějším svátkem bylo a je Velikonoční pondělí. Vstávalo se brzy ráno a chlapci i muži chodili s pomlázkou vyplácet opačné pohlaví: „Vstávali jsme časně,“ vzpomínal Hais-Týnecký, „kolikrát ještě slunce nevyšlo ani nad Vltavu. To ovšem mělo svůj důvod, vždycky si vybrali nějakou vhodnou „puďici neodolatelnou, a tiše jsme se k nim vplížili a pak ji i s postelí v noční róbě odnesli ještě spící do Vltavy, kde ji probudila voda, a když začala křičet šokem, překvapením, a často i nelíčeným vztekem, tak jsme se na ni vrhli, zrubali ji řádně hvízdalkami, až z toho byla celá říčná. Někdy jim i slzy tekly, nářez je rozpálil pokaždé řádně, tak aby se zchladily, tak jsme je potom hodili do řeky a nazpátek musely šlapat bosé.“ (Tamtéž, s. 64). Pověra praví, že dívky mají být na Velikonoční pondělí vyšlehány, aby takzvaně neuschly – zachovaly si zdraví a plodnost. Tento zvyk se často vykládá jako předávání životní síly vyšlehané osobě skrze mladé vrbové proutí k omlazení (proto pomlázka), ženy za to muže obdarovávají vajíčky, která jsou symbolem nového života a plodnosti.

Co se týče jídla podávaného o Velikonočním pondělí, podávala se v českých rodinách, a stále se čteně podává, velikonoční nádivka. Dále se jako symbol Velikonoc zachoval beránek, který je jedním z křesťanských symbolů Ježíše Krista, neboť on je

podle křesťanské víry beránkem obětovaným za spásu světa. V židovské tradici je beránek symbolem Izraele jako božího stáda, které vede Hospodin.

Velice zajímavá je pověra spojená s třetí nedělí postní, která byla dříve patrná v Praze, ale i v jiných regionech, a už prakticky naprosto vymizela. V Čechách se právě této neděli říkávalo „kýchavá“, protože se tradovalo, že kolikrát kdo v tento den kýchl, tolik let měl být ještě naživu, nebo za tolik let zemřel. Nezřídka se k tomu používaly různé kýchací prášky, paprika nebo jiné prostředky. Díky této pověře ale přetrval hluboce zakořeněný zvyk, že když někdo kýchne, automaticky řekneme „pozdravpánbůh“ nebo „na zdraví“. V šestnáctém století bylo totiž kýchnutí většinou první známkou moru. Když tedy někdo kýchl, vinšovalo se mu, aby nezemřel.

Během Velikonoc se také často chodilo na námluvy. Jednak museli domácí o pomlázce vpustit do domu každého a jednak si budoucí nevěsta mohla prohlédnout případného ženicha, protože o svatbě rozhodovali především rodiče.

Světská podoba velikonočních svátků¹⁷ v současné době z velké části redukuje oslavy Velikonoc jen na Velikonoční pondělí. V tento den se poměrně ve velké míře zachovaly tradice spojené s pletením pomlázek z vrbového proutí, které jsou ozdobené barevnými pentlemi, a vyplácením, koledováním (či hodováním) nebo barvením vajec. Tyto zvyky a tradice však v současné době přetrvávají především na vesnicích a napříč regiony se v Čechách i na Moravě liší a stále proměňují. Pro křesťany však Velikonoce zůstávají nejdůležitějšími svátky v roce.

2.6.2 Vánoce

Vánoce jsou asi nejznámějšími a nejoblíbenějšími svátky v roce, které se slaví v rodinném kruhu. Vánoce slaví v celém křesťanském světě lidé stejně nebo velmi podobně bez ohledu na státy a národnosti. Jsou k sobě milí, laskaví, ohleduplní a pozorní. „Vánoční svátky a Štědrý den speciálně mají možnost udělat z lidské rasy společnost, ve které bychom si přáli všichni žít. Bohužel čas vyměřený Vánocům, stejně jako čas vyměřený lidskému životu je pomíjivý, a stejně tak je pomíjivá lidská vstřícnost a ochota cítit s jiným člověkem.“ (Zeman, 2007b, s. 6). Jsou kombinací křesťanství a zbytku pohanských oslav slunovratu a lidové magie. Původní poslání vánočních svátků se ale postupem času stále více vytrácí. Kouzlo Vánoc se v Čechách

¹⁷ Nelze striktně rozdělit velikonoční svátky na křesťanské a nenáboženské, protože spousta nenáboženských tradic má kořeny v křesťanské symbolice. Například zajiček má zřejmě původ v pohanských rituálech, které oslavují příchod jara, ale v byzantské ikonografii představoval zajíc Krista.

začalo rozměňovat následkem reálného socialismu, kdy se tyto svátky přeměnily na pracovní volno, „při kterém se nakupovaly a rozdávaly dárky, strojil stromeček, smažil kapr, a pak se u televize přežíralo k infarktovým stavům.“ (Tamtéž). Zvyky a obřady, připomínající křesťanské poselství Vánoc, se změnily v bezduché rituály.

Doba vánoční trvá v křesťanských církvích od prvních nešpor svátku Narození Páně do svátku Křtu Páně. Vánoce jsou poměrně mladým křesťanským svátkem. „Původně se v rané křesťanské církvi nesvětil po první tři století žádný svátek kromě oslavy velikonočního tajemství každou neděli a jeho výroční oslavy o Velikonocích. Město Řím slavilo Kristovo narození poprvé podle dochovaných pramenů 25. prosince 336.“ (Vavřínová, 2001, s. 16). Předmětem vánoční úcty se stal počátek Kristovy události, jeho vtělení a narození. Latinský název pro Vánoce je *Nativitas*, což v překladu znamená *narození*. Patrné je z tohoto důvodu i francouzské označení *Noël*. České označení *Vánoce* pochází nejspíše ze staroněmeckého *Wihnahten* (*Wiha* – světít, *Nacht* – noc). V překladu svatá noc tedy připomíná Ježíšovo narození a první události zjevující jeho poslání. „Narození Páně je v západní tradici dodnes slaveno v noci z 24. na 25. prosinec. Východní církve na rozdíl od západních kladou větší důraz na mysterium spojení božského a lidského v Ježíšovi a Vánoce vítají o svátku Zjevení Páně, tedy 6. ledna. Na Západě se naopak od počátku více zdůrazňovala lidská podstata darovaného Vykupitele a skromnost podmínek jeho narození.

Křesťanské Vánoce do sebe vstřebaly řadu zvyků spojených s oslavami zimního slunovratu. Přes jejich postupnou redukci se jich zachovalo poměrně velké množství. Do dnešní doby přetrvalo například zpívání vánočních písní, tedy koled. Vánoční koledy nahradily předkřesťanský rituální zpěv oslavující o saturnáliích boha Saturna. „Lidová víra připisovala vánočním koledním obchůzkám magickou moc. Měly přinést štěstí a blahobyt do každého stavení. Na koledu se o Vánocích chodilo o Štědrém večeru, na svátek sv. Štěpána, na Nový rok, o dni sv. Tří králů a někde i na Hromnice.“ (Tamtéž, s. 92). Kromě zpívání koled se dodnes v českých domácnostech Vánoce většinou neobejdou bez vánočního stromečku. Tato tradice pronikla do Čech na počátku 19. století. „Poprvé ho prý v Praze vystrojil pro své přátele ředitel Stavovského divadla Jan Karel Liebich (1733-1822). O Liebichově stromečku se mluvilo po celé Praze, ale nový zvyk se rozšiřoval jen pozvolna, a to především na vesnicích, kde se zpočátku zdobily spíše jen jedlové nebo smrkové větve. Stromeček se krom ozdob zdobí a zdobí zvonečky, jež mají být připomínkou věcí nadpřirozených. „V noci ze Štědrého dne se podle pověsti každý rok rozeznějí zvony všech propadlých kostelů a kaplí, otevřou se

hroby a mrtví se na hodinu probudí k životu; hory se rozestoupí a umožní spravedlivému, který na sněhu našel „modrou květinu“, sestoupit k branám podsvětí, kde leží poklady v kupách na jiných pokladech a odkud si každý smí vzít, co chce a kolik chce. V podzemní říši není času a jedna minuta tu trvá jako osmdesát let smrtelného života. Odvážlivec, jehož kroky vedla touha po bohatství a moci, po návratu zestárne a zešediví. Jeho stáří však nebude požehnané. Klid najde jen v kostele, kde se o první jarní mši rozpadne v prach“ (Vavřínová, 2001, s. 160). Drobné zvonečky na stromečku či jako výzdoba bytu mají ochránit naše srdce před lakotou a jejich krása má lidem připomenout, že důležitější než bohatství je láska a soucit.

Zvyků, tradic a pověstí spojených s časem Vánoc bylo a dosud je, i když velmi zredukovaných a často bezduchých, velké množství. Odkazuje na ně i již několikrát zmíněná Erbenova *Kytice* v básni Štědrý večer:

*Ovocnému stromovi
od večere kosti
a zlatoušky na stěnu
tomu, kdo se postí.*

Podívejme se na tradice a zvyky spojené s oslavou Vánoc v Praze. Hlavní město, respektive jeho obyvatelé si na oslavy Vánoc vždy potrpěli. Slavilo se již za dob Karla IV. a oslavy nebyly (jako dnes) zredukovány pouze na jeden nebo dva dny. V Praze vznikl díky tomu, že zde žili dohromady Češi, Němci, židé, Italové, Poláci a Britové, jejichž vánoční obyčeje se často spojily dohromady, zajímavý, lokální, čistě pražský vánoční rituál, který začínal 1. prosince, kdy kroky Pražanů směřovaly do břevnovského chrámu sv. Markéty na mši. Mimo to židé v Praze běžně slavili svou chanuku i křesťanský Štědrý večer. Oslavy Vánoc tedy začínaly hned prvním prosincem. V ten den chodily po Praze takzvané „ometačky“. Chodily celé v černém, ale nestrašily, jen žehnaly a vzaly případné dárky. „Než ometačka vešla do domu, třikrát zaklepala na dveře, nic neříkala, jen rovnou běžela do kuchyně k plotně, třikrát ji ometla březovou metlou a zažehnala ji. Potom popřála šťastné všechny vánoční svátky a poprosila o almužnu.“ (Zeman, 2007b, s. 10). Krom těchto „obyčejných ometaček“ chodily po obydlich také ometačky-umělkyně. Mimo to se prvním prosincem také v Praze zahajovaly tradiční vánoční trhy. Druhý den vyrazili do pražského labyrintu ometači (nazýváni také jako kališi, omítálkové nebo jednoduše košťata). Ti chodili většinou po dvou. Byli typičtí tím, že nosili na hlavě čepici s kožíškem a na ní zlatou korunku

z pozlaceného papíru. Oblečeni byli jako ponocní, jen měli přes kožich navlečenou ohromnou bílou košili. V ruce měli pozlacené peroutky. „Když vstoupili do domu, pozdravili a v jednom kuse žertovali. Pak zazpívali nábožnou písničku a jali se oprašovat nábytek, obrazy, klavíry a sochy v místnostech. Když vše zametli a oprášili, popřáli všem šťastné a veselé svátky a celou produkci ukončili nějakým vtipným, v té době aktuálním humorným a satirickým kupletem.“ (Zeman, 2007b, s. 14). Svou výslužku alespoň z poloviny zase rozdali u chudých. Jako ometač začínal svou kariéru například i Vlasta Burian. Právě druhý prosinec byl také mimo jiné i divadelním svátkem. Večer hrála všechna ochotnická i profesionální divadla.

Ve staré Praze se rovněž slavil svátek sv. Barbory 4. prosince. Z lidových zvyků se někde dodneška zachovalo řezání třešniček („barborek“). Kromě toho musely ženy na svatou Barboru hned ráno podarovat muže drobnými dárky, přičemž dva muži mohli být z rodiny, ale jeden musel být cizí, neznámý. Odpoledne chodily mladé dívky oblečené do bílých šatů, klepaly a zvonily na domy a rozdávaly všem lidem cukrovinky ve tvaru srdíček od křesťanské mučednice. Říkalo se jim Barborky. „Na zem je spouštěl podle původních vyprávění svatý Petr na zlatém provaze, nebo Barborky slézaly samy po zlatém žebříku. Kolem pasu měly uvázané modré nebo červené široké šerpy a přes obličej měly jemňoučké, průhledné závoje, které jim halily tvář. Zpívaly písničku o Barboře a děti podělovaly ovocem a cukrovím. Někdy také roznášely lidem již zmíněné barborky – třešňové větévky.“ (Zeman, 2007b, s. 23). A proč vlastně třešeň? Třešeň patří u křesťanů k posvátnému a oblíbenému stromu. Na starých obrazech je obvykle Ježíšek zobrazován s rozkvetlou třešňovou haluzkou. Zároveň jsou rozkvetlé třešňové květy symbolem neposkvrněné čistoty Panny Marie. „Legenda praví, že třešně jsou ovocem z ráje, které pronesla v mošně pramáti Eva. Zkrátka když je vyhnali s Adamem z ráje, tak si něco z toho ráje Eva vtipně a pohotově, jak je ženám vrozené, vzala s sebou. Eva tak byla podle této legendy první zlodějkou na světě vůbec.“ (Tamtéž, s. 23).

Neméně zajímavé jsou též oslavy sv. Sáby, jež následovaly 5. prosince. Do pražských ulic vycházela v tento den Perchta. Byla jakousi obdobou Polednice, ale chodila trošku později, po poledni. Oproti ometačkám Perchta strašila děti a hrozila jim, že jim kupříkladu za nestřídmost a zmlsanost provrtá břicho a vycpe jej slámou nebo hrachovinou. Dnešní oslavy spojené s pátým prosincem jsou věnovány sv. Mikuláši. Dřív se však Mikuláš, sváteční metoda cukru a biče, slavil přímo v den, kdy slaví svátek. Oslava den předem je poměrně mladá.

Přesuňme se nyní ke Štědrému dni, jenž je dnes ústředním dnem vánočních oslav. Staropražská tradice určovala čas vstávání v tento slavnostní den na brzkou ranní hodinu. Pražané měli být na nohou již před pátou hodinou ranní, protože v pět hodin budí Ježíšek Slunce a vydává se na pouť, během které posbírá dárky. „Kdo vstane později než Ježíšek, má smůlu, protože tomuhle domu se Ježíšek vyhne.“ (Zeman, 2007b, s. 57). Zajímavý byl i zvyk týkající se štědrovečerní večeře. Podle tradice měl dostat každý člen kromě slavnostní večeře ještě jednu malou porcičku svých třech nejoblíbenějších jídel, což mu mělo zaručit jejich dostatek v roce příštím. Půst, jenž v pozměněné formě v rámci dnešních vánočních tradic přetrval, se dodržoval již v dobách Karla IV. „Prvý zvyk, velmi počestný, je ten, že se věrní křesťané v předvečer Narození Pána našeho Ježíše Krista postí až do hvězdy, tj. až do večerní doby, kdy se již hvězda zjevuje našemu zraku nebo by se mohla zjevit, kdyby byl jasný den.“ (Tamtéž). Název Štědrý den pochází z toho, že lidé mají být štedří a oplatit těm, kteří jim celý rok sloužili, jejich služby a štědře je obdarovat krmí, penězi a dárky, ale i přátelstvím, laskavostí a službou. Domy se otvíraly potřebným a počestným, každý mohl přijít a najíst se.

Jednou ze staropražských vánočních tradic, která se zachovala v mnoha českých domácnostech dodnes, je zavěšování jmelí. Kdysi se věřilo, že ztělesňuje živoucího ducha, bylo symbolem života a ochranným talismanem. Jmelí (latinsky *viscum*) s lepidlymi semeny byla právě kvůli lepidlu přikládána moc vyvolat nebo udržet svazek mezi osobami opačného pohlaví. Proto se manželé a milenci museli na Vánoce pod jmelím políbit, jinak se se zlou potázali a jejich vztah se během příštího roku rozpadl. Tento zvyk se hojně zachoval dodnes, i když málokdy si jeho vykonavatelé uvědomují jeho smysl a význam. V celé Evropě kromě toho jmelí zavěšené za prvního ranního kuropění 24. prosince nad štědrovečerní tabulí přinese do domu štěstí, zdraví a požehnání. Podle starého zvyku splní jmelí každému stolovníkovi jedno přání, pokud ho zašeptá do plamínku první zapálené svíčky na vánočním stromečku. Pak se v Praze od této svíčky zapalovalo loňské jmelí, aby se uzavřel magický kruh starého štěstí a s novou snítkou vstoupilo do života štěstí nové. Tento zvyk přišel do Prahy díky britským žoldněřům přes Německo a Švýcarsko.

Naproti tomu zvyky s obvazováním nábytku se veskrze nedochovaly. Pražané například obvazovali nohy slavnostně vyzdobeného stolu vánočním řetězem, symbolizujícím soudržnost a pospolitost rodiny v novém roce. Nábytek se vzájemně posvazoval

motouzkem nebo nití, aby pak zloději nemohli celý rok do stavení a ani odtud nic odnést. Na stůl se po večeři také položil vlašský ořech, pantáta se ho snažil prostředníkem rozlousknout. Když se mu to povedlo, panovala po celý rok v rodině shoda, láska a svornost. Z postupem času okleštěných zvyků se zachovalo například krájení jablka, pouštění lodiček právě z ořechových skořápek nebo lití olova, které pochází původně z keltské tradice.

Druhým „hlavním“ vánočním svátkem dodnes zůstává 25. prosinec, Boží hod vánoční. Dnes je spojen především s návštěvami širší rodiny, pokud nejsou přítomni na štědrovečerní večeři. Staropražská tradice říká, že na Boží hod vstávaly nejprve vdavekchtivé ženy a dívky, které si měly stoupnout v noční košili před dům a prvního muže, který je mijel, se měly optat na křestní jméno a povolání. Tím se podle pověry měly dozvědět jméno svého nastávajícího i jeho obživu. „Prošel-li kolem, aniž odpověděl, musely sňatek ještě o rok odsunout.“ (Zeman, 2007b, s. 103-104). Po snídani se většina Pražanů procházela po městě, případně navštěvovali kostely, aby se podívali na jesličky a betlémy. Protože si křesťané v tyto dny připomínají narození Ježíše Krista, v mnoha zemích se rozdávají dárky právě teprve ráno na Boží hod.

Poválečná léta nahradila adventní ticho a rozjímání honbou za co nejlepším a nejdražším dárkem, největším vánočním kaprem a nejkošatějším stromečkem. „Ale i když se mnozí z nás po čtyři předvánoční neděle na původní náplň adventního období nerozpomenou, přetrvává v naší kultuře řada adventních zvyků, symbolů a svátků, které nám přinášejí ne jeden okamžik tiché radosti. Mnohé z nich se staly pevnou součástí předvánočních příprav, aniž bychom uvědomovali jejich původ.“ (Vavřínová, 2001, s. 22). Tuto kapitolu zakončíme jedním z milých příběhů protkávajících knihu Václava Soukupa, které jsou vždy zakončeny poetickým „P. S“: „Je doba Vánoc – čas návratu do tradičních časů reciprocity. Balím dárky a medituji. Podařilo se mi své blízké neurazit tím, že by mé dárky byly příliš levné? Nebo naopak příliš drahé? Doufám, že jsem to zvládl. Nicméně pro jistotu, jako všichni dárci v tomto čase, pečlivě strhávám cenovky. Myslím přitom na hrůzu, kterou mají eskymáci z příliš štědrých darů. Na jejich nadčasové přísloví: „Dary dělají otroky stejně, jako biče dělají psy...“ (Soukup, 2011, s. 380).

2.6.3 Narozeniny a jmeniny

Oslavy spojené s výročím narození člena rodiny či se dnem, na nějž připadá v kalendáři místo, jasně rozdělují role na oslavence jako „ústřední osobu dne“ a ostatní, kteří oslavu chystají. Na rozdíl od Vánoc či Velikonoc tyto oslavy více variiují od rodiny k rodině a mají i jiný charakter. Těmito oslavami, zaměřenými na jedince, se upevňuje jeho identita i role v rodině. „Nemění se zde společenský status jedince, ale tyto oslavy upravují a stabilizují místo člověka v určitém společenství a vztah k jeho členům, plní funkci společenského regulátora.“ (Prokešová, 2008, s. 80). Tyto oslavy probíhají nejčastěji v rodinném kruhu, často se jich ale zúčastňují i blízcí oslavence či kolegové ze zaměstnání. Oslavenec je všemi obdarován a je mu poblahopřáno (nejčastěji hodně štěstí, zdraví a lásky). Oslavy narozenin (a jmenin) pak většinou zdobí dort se svíčkami, které sfoukne oslavenec a něco si přitom přeje, a květiny. Součástí bývá i nezbytné pohoštění (v českém prostředí obvyklými chlebíčky). Konkrétní dárek či způsob, jakým je předán, se liší podle blízkosti vztahů obdarovávajících k oslavenci. Tento druh oslav je však doménou až moderní doby, potažmo rodiny. Oslavy narozenin a jmenin probíhají povětšinou v rámci nukleární rodiny, výjimku můžou tvořit kulatá výročí. Kupříkladu „padesátiny“ bývají příležitostí pro setkání rozšířené rodiny, i oslavy jsou pak intenzivnější a velkolepější. Oslavy narozenin a jmenin na jedné straně a například Vánoc na straně druhé (protože jsme zde naznačili jejich odlišnosti) mají však i významný společný rys, a to hlavně u dětí, pro něž jsou nejdůležitějšími dny v roce a jež často vyžadují totožný průběh rituálů s nimi spojených. Jsou vyjádřením sounáležitosti a lásky, stejně jako všechny rodinné rituály zabraňují konfliktům, chaosu a stresu jednotlivých členů rodiny.

2.7 Rodinné tradice

Tradice, které se v konkrétní rodině udržují, mají i její specifika. Variují od rodiny k rodině, jsou ale významně ovlivněné kulturním prostředím. Z. Rieger a H. Vyhnálková (1996) píšou o tzv. rodinném charizmatu, který vytváří duch domova a podílí se na podobě konkrétních rodinných rituálů. V rámci své teorie zmiňují charizmatické předměty, což jsou věci často zděděné, jindy nabyté jiným způsobem, spojené s nějakými zážitky (např. porcelánová panenka po babičce, vystavená na skřínce). Musí

mít však nějakou minulost, rodinnou legendu či zážitek, se kterým je takový předmět spojován. Takové artefakty pak často provázejí určitý rituál. Příkladem může být staré nádobí, které bylo předáno jako dědictví a které je ke stolování používáno pouze při Štědrovečerní večeři nebo při podobně výjimečných příležitostech. Charizmatickým předmětem ale mohou být například i první botičky dítěte, zavěšené v šatně na zdi apod. Významnými artefakty, které by se daly zařadit pod tyto charizmatické předměty, jsou dokumenty z minulosti, tedy vzpomínky například v podobě fotografií – rodinná alba. Fotografie ze svateb nebo alba dokumentující růst dítěte, často s průvodním slovem. Dále to ale mohou být i hračky, diplomy, medaile či jiné předměty. Stejně tak i rodinná charizmatická místa jsou spojena s nějakou rodinnou legendou či zážitkem, který její členy spojuje. Významná charizmatická místa jsou spojena s určitými rituály a platí zde určitá pravidla, mají svou paměťovou stopu: „V ní je zahrnuta schopnost disponovat strukturami, které se v průběhu času na tomto místě vytvořily a upevnily – a v nich je zakódována i ona posvátnost. Rodina ji pak na tomto místě potvrzuje svými verbálními a neverbálními akcemi“. (Z. Rieger, H. Vyhnálková, 1996, s. 154). Takové charizmatické místo ve spojení s rituálem na něm prováděným se též podílí na upevňování rodinných vztahů.¹⁸ Kromě charizmatických míst a artefaktů zmiňme také rodinné příběhy, které se dědí z generace na generaci a mají velký podíl na udržení rodinných tradic. Mezi rodinné tradice může v jistém smyslu patřit i „tradiční“ rodinná dovolená, která se v některých případech může vázat k charizmatickým místům, příkladem může být rodinná chata.

2.8 Negativní význam rituálu

Každodenní rituály všedního dne mají z psychologického hlediska významnou funkci takzvaně psychohygienickou. Mohou sloužit při zvládání stresu a stejně jako ostatní rituály se z tohoto důvodu uplatňují při zvládání krizových situací. Jak jsme již zmiňovali, přechodové rituály, např. svatba, mají zajistit plynulý přechod do nového stavu. Rituál tedy zabraňuje určitému chaosu, ať už co se týče psychiky jednotlivce nebo společnosti, které se dotýká. Stejně tak rituály všedního dne pomáhají jako

¹⁸ Vždy, když jsme přijeli na návštěvu k babičce, a dodnes tomu tak je, šla se tzv. „nabrat síla k buku“. Celá rodina se vydala do lesa na konkrétní místo, ke konkrétnímu stromu. Tam ho každý objal a mlčky, se zavřenýma očima, tímto způsobem nabíral energii a v duchu mu svěřoval svá přání, prosby a tužby.

stabilizátor a prostředek vyrovnání se s nějakou nelehkou situací. Mohou ale mít i negativní dopad. Kromě již zmíněné situace, kdy se prostředek mění na svůj vlastní účel, nebo toho, že setrvávání v nějakém rituálu brání dalšímu vývojovému kroku, zmiňme ještě psychopatologickou stránku rituálu u jedince. Rituál může jedince oprošťovat od existenčního strachu, ovšem může přerůst až v přesunutí pudu na náhradní objekt a dochází k obsedantně-kompulzivní poruše. Jedná se o neurotickou poruchu, která je definována jako vyčerpávající stav charakterizovaný neovladatelnými myšlenkami, jejichž obsahem je řád, morálka, obavy u nebezpečí. Jedná se o chronickou poruchu. Pacient má nutkání vykonávat určitý soubor činností (impulze), které jsou také běžně nazývány právě jako rituály. Pocity úzkosti jsou kompenzovány právě kompulzí. „Jde zejména o vtíravé, nadbytečné představy, obsese, obvykle asociované s nepříjemnými emocemi (úzkosti) a přecházející někdy v nutkavé jednání ritualizovaného typu, jehož „magickým“ smyslem je zbavit se úzkosti.“ (M. Nakonečný, 1995, s. 238). Jedince s touto neurózou provázejí neustálé pochybnosti: zda někomu neublížil, zda při odchodu z domu zamkl dveře či vypnul sporák; často je závislý na přehnané hygieně, neustále si myje ruce. Symptomy mohou a nemusí být patrné navenek, doprovázejí je utkvělé myšlenky, nesmyslné počty apod. Jedná se o opakující se cílevědomé jednání, vykonávané podle určitých ceremoniálních a rituálních pravidel. Postižení opět cítí nesmyslnost svého jednání, ale pokud začnou odporovat, pociťují silné napětí a úzkost. Jakmile akt uskuteční, napětí a úzkost ustupuje, což je většinou důvod k podlehnutí tomuto nutkání. „U obsedantů se stávají rituály životní trýzní a vězí za nimi magický význam. Nedodržení ceremoniálu by mohlo zavinit neštěstí nebo naopak dodržení přinese štěstí. Je nutné dotknout se nějakého předmětu, šlápnout, nešlápnout na určitou dlaždici, vyvarovat se určitého čísla apod.“ (V. Vondráček, 1986, s. 161). Původně Freudova teze o ceremoniích nutkavých neurotiků jako o „sekundární obraně ega“ byla impulsem pro T. Reika (1928), který se pokusil regresivně rekonstruovat náboženské rituály z původních pudových procesů, přičemž nacházel analogii v chování nutkavých neurotiků. Jako společný jmenovatel určil potlačený pocit viny, přičemž tyto rituály symbolizují obranu proti tomuto potlačení (kol. autorů, 1996, s. 939). Mnohými psychoanalytiky a zejména neopsychoanalytiky však byla tato teorie potlačena.

Příkladem ritualizovaného chování, které se může ve svém důsledku projevit negativně, jsou také sekty apod., kde působí trans nebo davová psychóza. „Zejména u těch adolescentů, kteří postrádají možnost potvrdit si svou dospělou identitu

prostřednictvím pozitivních a ego podporujících činů a skutků, můžeme pozorovat příklon k partám, kde si svoji identitu potvrzují v rámci jiné hodnotové struktury. To pak podporuje kriminalitu, eventuálně příklon k rasismu, satanismu a podobně. Rituály spojené s touto ideologií bývají velmi tvrdé, často krvavé a překračují velmi často hranice intimity.“ (Matoušek, Kroftová, 1998, s. 99). Václav Šolc (2001) udává příklad specifického chování úzce souvisejícího s rituálem, ovšem postrádajícího širší referenční rámec, na zájmu o technohudbu, která je fenoménem posledních zhruba deseti let. Jedince či skupina nalézá individualitu a svobodu v tanečním projevu. V průvodních prvcích lze nalézt analogii s primitivními společnostmi. Taneční plochy jsou často uspořádány kruhově, rytmy připomínají africkou rituální hudbu (gradování děje vyvrcholí extatickým vytržením). Móda piercingu a tetování jako častý průvodní jev jsou původně symboly šamanského zasvěcení, dokládají, že šaman prošel iniciační bolestí.

V určitém smyslu jistým paradoxem tedy je, že absence rituálů vede k jiným rituálům, ovšem v negativním pojetí. Potřeba projít určitou iniciací v kontrastu s nedostatečně plynulým přechodem z jednoho stavu do druhého je vlastně porušením hluboce uloženého vzorce chování v rámci kulturou stanovených rituálů. Jedinci není dovoleno překonat tuto situaci v klidu a často se tedy uchyluje k prožitkům, které se mohou určitým způsobem iniciací podobat. Takovou substitucí může být kromě již zmíněného piercingu či tetování i konzumace drog. Absence iniciačních rituálů ale může být i příčinou vzniku mentální anorexie nebo bulimie. Obě nemoci jsou spíše ženskou (dívčí) doménou, stále častěji se ale objevují i u mladých mužů či chlapců. Příčinou může být právě nedostatečný přechod z jednoho stavu do druhého, určitá chaotičnost a prázdnota, která je kompenzována proměnou zvnějšku (namísto vnitřní proměny). Tato proměna ale v důsledku nevede k žádoucímu cíli a stává se kolektivní neurózou. V tomto smyslu se jedná i o kult krásy a touhu po dokonalosti, která je jedním ze symbolů dnešní doby. Vychází právě z oné kompenzace vnitřní prázdnoty. Kult krásy z těchto důvodů pěstovala i rakouská císařovna a uherská královna Alžběta (1837-1898), známá jako Sissi. Přestože měřila 172 cm, a řadila se tím mezi vysoké ženy té doby, nepřekročila její váha nikdy padesát kilogramů. „Na uchování své krásy si císařovna vymyslela program, jak si udržet dobrou formu – skutečný „fitness“ program, absolutně neobvyklý pro ženu 19. století. Ve všech zámcích, kam kdy vstoupila, dala zřídit tělocvičny vybavené bradly, žíněnkami a činkami. Mnoho času každodenně věnovala gymnastickým cvičením, o to méně ovšem jídlu. Celou svoji ješitnost

soustředila císařovna na obvod svého pasu. I když byla mimořádně útlá i bez všech pomůcek, nechávala se ještě šněrovat. Tato komplikovaná procedura zabrala vždy spoustu času a služebnictvo si při ní vytrpělo své. Při každém chybném hmatu nešetřila Sissi nevybíravým pokáráním.“ (Schäfer, 1993, s. 92). Císařovna byla posedlá svým zkrašlovacím programem, který zabral vždy několik hodin. Dodržovala ho až s fanatickou důsledností. V létě vstávala kolem páté hodiny ranní, v zimě o hodinu později. Poté následovala studená koupel pro otužilost a svěží barvu pleti, skromná snídaně a pak dlouhé gymnastické cvičení. Následoval kadeřnický ceremoniál, který se často protáhl až na tři hodiny. „Každodenní zkouškou trpělivosti panských a komorných byla i císařovna oblékačí ceremonie. Aby její štíhlá pravidelná postava působila co nejlépe, dávala se Sissi do svých šatů každé ráno zašívát. Spodní prádlo nenosila – jakmile se to ve Vídni rozkřiklo, vyvolalo to skandál střední intenzity.“ (Tamtéž, s. 93). Tento kult krásy, který císařovna pěstovala, měl, jak jsme již zmínili, hlubší psychické příčiny. Byl jistým druhem útěku před povinnostmi vůči dvoru i rodině a nenáviděným průběhem císařského všedního dne. Kromě toho údajně trpěla Sissi právě i obsedantně-kompulzivní poruchou. Když například viděla vránu, vždy se před ní třikrát uklonila.

Právě špatný psychický stav, pocit prázdnoty či chaosu může u jedinců způsobit přesunutí pudu na náhradní objekt a následné ritualizované chování se může projevit v negativním slova smyslu.

2.9 Rituály spojené s rodinou – empirická část

Cílem výzkumu je zmapovat, jakým způsobem jsou dodržovány rituály v současné české rodině. Prostřednictvím dotazníku oslovím 30 respondentů, z jejichž odpovědí následně poukážu na formu současných rodinných rituálů a jejich konkrétní příklady. Otázky se budou týkat všech čtyř kategorií rituálů spojených s rodinou, které byly v této práci zmiňovány, tedy:

1. Přejíždových rituálů spojených s rodinou
2. Svátků a slavností v rodinném kruhu
3. Rodinných tradic
4. Každodenních rituálů

2.9.1 Použité metody

V empirické sondě byla při zpracovávání výsledků pozornost soustředěna především na konkrétní příklady respondentů pro obohacení teorie, nikoli pro její zobecnění. Konkrétním výzkumným nástrojem je v tomto případě dotazníkové šetření, tedy sběr dat pomocí dotazníku.

Dotazník je rozdělený na dvě hlavní části. První část se dotazuje na některé základní informace o respondentovi (pohlaví, věk, stav apod.), druhá na konkrétní podobu rituálů v jeho rodině podle již zmíněných čtyř kategorií. Dvě otázky v dotazníku se navíc týkají i rodinných rituálů jako příležitosti k setkání širšího příbuzenstva.¹⁹ Skládá se celkem ze 13, respektive 14 otázek (otázka č. 6 je rozdělena na dvě části pod označením a, b). Většina otázek je uzavřená, respondenta vede k odpovědi formou výběru z nabízených variant, či polouzavřená, kromě nabízených variant je zde možnost odpovědět i vlastní variantou. Čtyři otázky jsou pak volné, nechávají prostor pro vyjádření. Pod každou z otázek je navíc „poznámka“, prostor pro vyjádření, názory či postřehy respondenta k dané problematice (dotazník v příloze).

Vybraný vzorek respondentů musel splňovat jednu hlavní podmínku, a to aktuálně sdílet domácnost se svou orientační nebo prokreakční rodinou (po uvážení

¹⁹ Pojem „širší příbuzenstvo“ je v úvodu dotazníku definován (pro potřeby DP) jako „členové rodiny, se kterými nesdílíte domácnost, ale jsou s Vámi spřízněni pokrevně nebo sešvagřením (babička, dědeček, teta, strýc, bratranec, sestřenice, snacha, tchán apod.)“.

okolností se v několika málo případech jedná i o člena rodiny označované jako neúplná, např. matku, která sdílí domácnost se svými dětmi a novým partnerem). Byl to tedy výběr záměrný (nikoli náhodný) a účelový. Dolní věková hranice dotazovaných byla určena na 18 let, ve výzkumném vzorku je ale nejmladším členem 21letý respondent. Horní věková hranice určena nebyla, nejstarší je 62letý dotázaný. Výzkumu se zúčastnilo 11 mužů a 19 žen. Nejvíce respondentů, 16, bylo vdaných či ženatých, 9 svobodných a 5 rozvedených (sdílejících domácnost se svými dětmi). Tři z respondentů se označili za ortodoxní věřící.

2.9.2 Analýza empirických dat

První tři otázky k tématu rodinných rituálů se týkaly rituálů přechodových, z toho první dvě byly uzavřené (s prostorem pro poznámku), třetí polouzavřená. V uzavřených typech otázek respondenti vybrali a zakroužkovali jednu ze čtyř odpovědí (ano – spíše ano – spíše ne – ne), ve třetí, polouzavřené, vybírali z konkrétních příkladů s možností napsat svou vlastní variantu.

První otázka směřovala k přechodovým rituálům křtin, svatby, pohřbu, oslavy maturity a promoce – k tomu, zda je ve své rodině respondenti dodržují (výsledky shrnuje následující tabulka):

	ANO	SPIŠE ANO	SPIŠE NE	NE
Křtiny	6	1	3	20
Svatby	25	4	1	-
Pohřby	23	6	1	-
Oslava maturity	19	4	3	4
Oslava promoce	24	4	-	2

Zajímavá je skutečnost, že z 6 dotazovaných, kteří odpověděli „ano“ na otázku, zda slaví křtiny, jsou 4 nevěřící a dva ortodoxně věřící. Poslední ortodoxně věřící ve vzorku respondentů odpověděl, že křtiny neslaví. Ačkoli tento rodinný rituál vychází z křesťanské víry, v rámci své rodiny ho slaví i její nevěřící členové, pokud je v rodině

převaha věřících, ale i naopak. V tomto smyslu pak takové křtiny mohou mít i více světskou podobu. Dvě třetiny dotázaných (téměř 67 %) tedy křtiny neslaví vůbec.

Výsledky u svateb a pohřbů jsou navzájem velmi podobné. Rituál svatby ve své rodině dodržuje 83 % respondentů, u pohřbů je toto číslo mírně nižší, necelých 77 %. Pod touto otázkou se navíc objevily poznámky jako „*Pohřby nemám ráda, chodím na ně z donucení*“ (žena, 46 let, vdaná) nebo „*Pohřby jen dle přání zemřelého. V naší rodině je zvykem hovořit o tom, jaký si kdo přeje pohřeb či jestli si ho vůbec přeje.*“ (žena, 24 let, svobodná). Ani jeden z dotázaných navíc u svateb a pohřbů ne zvolil odpověď, že je v rámci své rodiny vůbec nedodržuje, jeden respondent u obou těchto rituálů zakroužkoval variantu „spíše ne“.

Pro 80 % dotázaných je promoce důvodem k oslavě s rodinou. U maturity je toto číslo opět lehce nižší (kolem 63 %), dotazovaní ji spíše vidí jako důvod pro oslavu s přáteli.

Druhá otázka dotazníku směřovala k otázce první: *Jsou výše zmíněné události důvodem pro setkání širšího příbuzenstva?* Četnost odpovědí je zřetelná z následující tabulky (uvádí počty lidí z 30 dotázaných):

	ANO	SPIŠE ANO	SPIŠE NE	NE
Křtiny	6	8	2	14
Svatby	23	7	-	-
Pohřby	20	9	1	-
Oslava maturity	7	7	7	9
Oslava promoce	12	11	5	2

Otázka se tedy netýkala konkrétně rodiny respondenta, ale toho, jestli tyto události vůbec považuje za důvod k setkání příbuzných osob. Jak jsme již zmínili, pojem rodina je stále více oklešťován na rodinu nukleární a setkávání s ostatními příbuznými se stává čím dál tím více vzácností. Podle téměř 77 % dotázaných je nejpádnejším důvodem k setkání příbuzných svatba, odpovědi „ne“ ani „spíše ne“ se zde vůbec neobjevily. Následuje pohřeb s necelými 67 %, přičemž pouze jeden respondent zakroužkoval odpověď „ne“. Naopak téměř 47 % respondentů nevidí jako důvod pro setkání širšího příbuzenstva křtiny. U maturity jsou výsledky poněkud

nejasné, nejvíce, 30 % respondentů ji nevidí jako důvod k oslavě s širším příbuzenstvem. Promoci by v její společnosti naopak slavilo 40 % dotázaných.

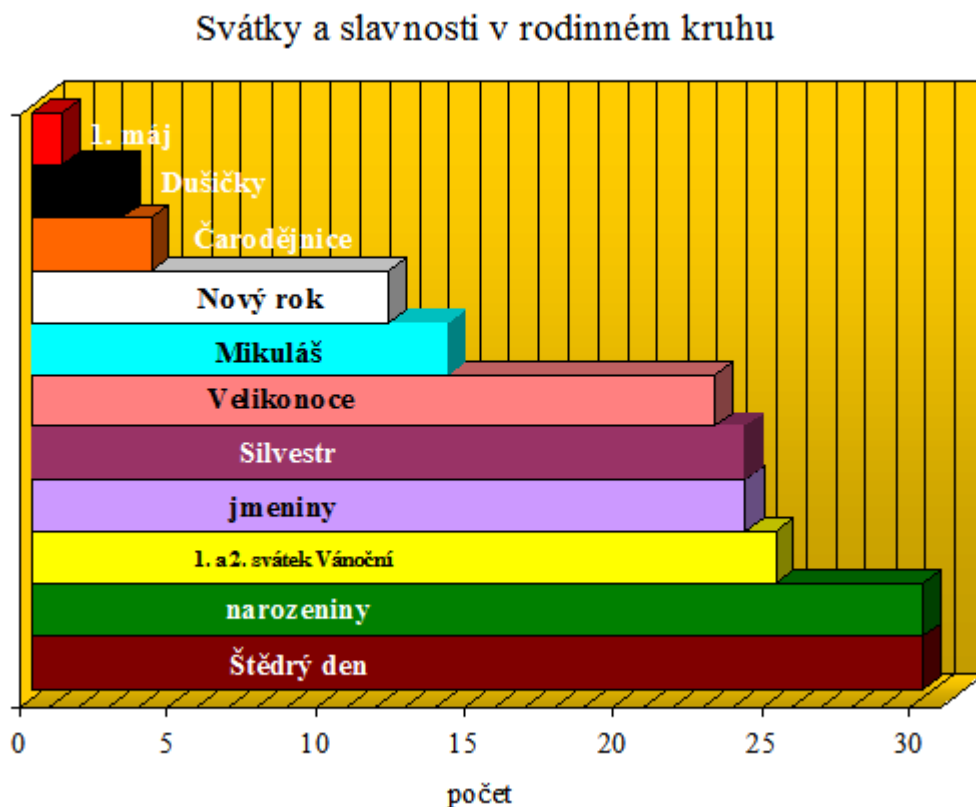
Třetí otázka se dotazovala na událost, kterou respondent považuje za svůj přechod do dospělosti. Tato otázka byla polouzavřená:

Maturita	6
Promoce	0
Řidičský průkaz	1
Narození prvního dítěte	9
Nevím, nepocítil/a jsem to	7
Jiné	8

Nejvíce dotazovaných považuje za svůj přechod do dospělosti narození svého prvního dítěte (30 %), z toho pět žen a čtyři muži. Následuje odpověď „jiné“, z čehož největší část tvoří konkrétně doba, kdy se dotázaný finančně osamostatnil (nastoupil do zaměstnání) či se odstěhoval od rodičů (necelých 17 % z celkového počtu 30 respondentů). V této variantě odpovědi se ještě u jednoho dotázaného objevil rozvod a u dvou konstatování, že se „*necítí být dospělým*“ (muž, 54 let, ženatý, 3 děti) či poznámka „*Stále ještě čekám*“ (žena, 47 let, vdaná, 1 dítě). Nezanedbatelný počet (asi 23 %) jich odpověděl „nevím, nepocítil/a jsem to“. Následovala maturita, kterou zvolilo 20 % respondentů (ačkoli se jí často říká „zkouška z dospělosti“). Řidičský průkaz jako symbol svého přechodu do dospělosti vybral pouze jeden respondent, promoci nezvolil nikdo.

Následující série otázek se vázala ke kategorii Svátků a slavností v rodinném kruhu. Respondent měl odpovědět, které z vybrané nabídky svátků (případně slavností) slaví se svou rodinou (viz graf):

Grafč. 3

Zpracoval: autor

Všichni respondenti bez výjimky slaví se svou rodinou Štědrý den a pořádají a zúčastňují se v rámci své rodiny oslav narozenin (u oslav jmenin je to o něco méně, asi 80 %). 83 % jich pak se svou rodinou slaví 1. a 2. svátek vánoční, u svátků velikonočních je to zhruba 77 %. Méně jak polovina z dotázaných pak s rodinou slaví Silvestr nebo Nový rok, které vidí spíše jako příležitost pro oslavy s přáteli.

Následující otázka se opět vázala k oslavám a svátkům jako příležitosti pro setkání širšího příbuzenstva.

Nejvíce se respondenti se svým „širším příbuzenstvem“ scházejí u příležitosti narozenin, a to především „kulatých“ (téměř 77 %), v závěsu jsou 1. a 2. svátek vánoční (70 %). Polovina dotazovaných s nimi slaví Štědrý den. Svátky velikonoční jako příležitost k setkání s příbuznými využívá jen 40 % respondentů, o něco méně (téměř 37 %) s nimi slaví jmeniny. Ostatní svátky a slavnosti (Silvestr, Nový rok, Dušičky, Mikuláš, Čarodějnice, 1. máj) jsou v tomto smyslu málo procentuálně zastoupené, nebo

vůbec. Dva z respondentů odpověděli, že se se svým širším příbuzenstvem vůbec nestýkají.

Následně byli respondenti dotazováni na to, který ze zmiňovaných svátků považují za svůj nejoblíbenější. Více než 73 % (22 z 30 dotázaných) odpovědělo, že je jím Štědrý den. Po dvou respondentech má nejradši oslavy Velikonoc a narozenin (jeden však v poznámce zmínil, že ne těch svých). Tři z dotázaných odpověděli, že oslavy nemají rádi vůbec.²⁰ Druhá část otázky se týkala tradic spojených právě s jejich nejoblíbenějším svátkem, kterým byl z poměrné většiny Štědrý den. Většina z respondentů odpověděla, že ve své rodině dodržují „tradiční vánoční zvyky“. Mezi jinými se nejčastěji objevila štedrovečerní večeře v podobě bramborového salátu a kapra, půst, dárky pod vánočním stromečkem (v několika odpovědích byla i poznámka, že si potrpí na živý stromek), zpívání koled, krájení jablka.²¹ V několika případech bylo zmíněno pouštění lodiček, šupiny schované pod talíři.²² Většina dotázaných poznamenala, že každý rok peče vánoční cukroví a zdobí byt.

Další dvě otázky se týkaly třetí kategorie rodinných rituálů, a to rodinných tradic. První otázka zněla: *Napadá Vás nějaké významné místo, které je spjaté s Vaší rodinou? Při kladné odpovědi, prosím, uveďte konkrétní příklad – takovým místem může být rodinná chata, kam pravidelně jezdíte či jste jezdil/a jako dítě*). Otázka tedy směřovala k charizmatickým rodinným místům. Na tuto otázku odpovídaly kladně spíše ženy, muže často žádné takové místo nenapadlo, nebo se inspirovali příkladem a napsali, že významným místem spojeným s jejich rodinou je společná chata. Více než 73 % dotázaných uvedlo, že má společně se svou rodinou významné místo, které je s ní spjato. Pro většinu je jím chata, kam společně jezdí, často ale byl zmiňován i rodný dům jako vzpomínka na dětství a místo spojené s respondentovou orientační rodinou, v jednom případě i dům tchána.

Odlišná situace byla u otázky následující, týkající se charizmatických předmětů. 70 % dotázaných si nevybavilo žádný charizmatický rodinný artefakt. Při kladné odpovědi se objevovaly příklady jako „*nádobí „cibulák“, ve kterém servírujeme pokrmy pouze při slavnostních příležitostech*“, či „*vyšívané povlečení po prababičce, které povlékáme jen výjimečně, když se děje něco významného*“. Nejzajímavějším

²⁰ „*Asi žádný (oblíbený svátek či oslava), nemám oslavy příliš v lásce. Děti mají rády Velikonoce, tak asi ty bývají svátkem číslo jedna*“ (žena, 41 let, vdaná, 2 děti).

²¹ „*Hlavně že jsme spolu. Občas zpíváme, ale spíš si užíváme pohodu a klid. Máme živý stromek a slavnostní večeři (bramborový salát), jinak moc ne*“ (žena, 46 let, vdaná, 2 děti).

²² „*Potrpíme si na to. Libáme se pod jmelím, dcera hází střevíc, krájíme jablka a zpíváme koledy*“ (žena, 45 let, rozvedená, 2 děti).“

příkladem byl asi následující: „*Takovým předmětem jsou pro naši rodinu svatováclavské dukáty, které jsem dostala při křtu od své prababičky. Dále je postupně dostala dcera a pak vnučka*“ (žena, 57 let, rozvedená).²³

Následující série otázek se týkala každodenních rituálů v rodině. První otázka zněla: *Jak často se scházíte se svou rodinou (se kterou sdílíte domácnost) u snídani a společně stolujete?* Analogicky se další dvě otázky týkaly oběda a večeře. Výsledky shrnuje následující tabulka:

	Pravidelně každý den	Čtyřikrát až šestkrát týdně	Dvakrát až třikrát týdně	Jen o víkendu	Jen v neděli	Nikdy
Snídani	8	2	5	12	1	2
Oběd	-	-	2	27	-	1
Večeře	11	7	9	3	-	-

Co se týče společného rodinného stolování u příležitosti snídani, největší podíl, 40 % respondentů, společně snídá jen o víkendu. Pravidelně každý den pak ale téměř 27 %, což není vzhledem k počtu dotázaných výrazně propastný rozdíl. Téměř 17 % respondentů společně snídá dvakrát až třikrát do týdne. Dva uvedli, že společně nesnídají nikdy.

V souvislosti se společným stolováním a setkání u oběda 90 % respondentů uvedlo, že se takto schází jen o víkendu. Tato skutečnost vyplývá z toho, že většina lidí je v době oběda v zaměstnání (či ve škole) a na oběd chodí právě tam, v rámci všedního dne tedy nemají možnost se sejit u jednoho stolu. Pouze dva respondenti uvedli, že tuto příležitost mají dvakrát až třikrát do týdne, jeden uvedl, že společně se svou rodinou u jednoho stolu neobědvá nikdy.

U večeře jsou výsledky poněkud nejednoznačné. Největší podíl dotázaných, téměř 37 %, odpověděl, že se u večeře setkává pravidelně každý den, což může být chápáno jako významný ukazatel na funkčnost rodiny. Samozřejmě ale ne jediný ani nejvýznamnější. O něco méně respondentů, 30 %, společně se svou rodinou stoluje dvakrát až třikrát do týdne. Čtyřikrát až šestkrát pak zhruba 23 % dotázaných. Odpověď

²³ Mezi nejzajímavější odpovědi bych zařadila i následující: „*Nejsme příliš materialističtí a moc toho nemáme*“ (muž, 49 let, ženatý).

„jen o víkendu“ zvolilo 10 % dotázaných, společné stolování u příležitosti večere jen v neděli nebo nikdy nezvolil nikdo.

Předposlední otázka se týkala rodinné teritoriality. Dotazovala jsem se v ní, jestli má respondent v rámci své rodinné domácnosti dostatečný prostor pro své soukromí. Otázka byla uzavřená, respondent si vybíral ze čtyř nabízených odpovědí (ano – spíše ano – spíše ne – ne). Největší podíl, téměř 57 % (17 z 30 dotázaných) odpověděl jednoznačně „ano“. S minimálním rozdílem pak následovaly odpovědi „spíše ne“ (20 %, 6 z 30 dotázaných) a „spíše ano“ (téměř 17 %, 5 z 30 dotázaných). Dva respondenti odpověděli jednoznačně „ne“. V rámci jedné plně kladné odpovědi byla i poznámka: „*1 židle, 1 postel, 1 křeslo, 1 skříň*“ (muž, 54 let, ženatý, 3 děti).

Závěrečná otázka zněla následovně: *Je podle Vás důležité dodržovat v rodině rituály?* Respondent zvolil jednu z variant s prostorem pro odůvodnění svého názoru (ano, protože... , ne, protože...). Téměř 77 % (23 z 30) respondentů si myslí, že je důležité v rodině dodržovat rituály. Necelých 17 % (5 z 30) pak do poznámky napsalo, že neví.²⁴ Jen dva z dotázaných odpověděli, že to podle jejich názoru není důležité.²⁵

Nejčastějším odůvodněním kladné odpovědi bylo, že rituály stmelují rodinu, upevňují a zkvalitňují vztahy v rodině, poskytují určitý řád nebo že pomáhají i v životě jednotlivce: „*Jsou krásné, jedinečné, udržují rodinnou soudržnost. Jednak je na co vzpomínat a jednak na co se těšit.*“ (žena, 62 let, rozvedená, 2 děti). „*Skrze rodinné rituály od dětství získáváme vztah ke svým blízkým.*“ (žena, 50 let, vdaná, 2 děti). „*Rituály rodinu spojují. Bez nich by neměla smysl*“ (muž, 49 let, ženatý, 2 děti). Častým důvodem pro dodržování rodinných rituálů pak byly děti: „*Rodinné rituály jsou důležité, když jsou děti. Jinak na většinu z nich nahlížím jako na zkomercializované tradice. Vánoce, Silvestr... Nebaví mě z principu dělat totéž, co zbytek národa.*“²⁶ (žena, 47 let, vdaná, 1 dítě). „*Děti v dospělosti pak mají na co vzpomínat a na co navazovat. Otázkou je, zda to musejí být tradiční rituály, neboť každá rodina má svá tajemství a své zvyky, které možná ostatní ani za zvyky nepovažují*“ (žena, 41 let, vdaná, 2 děti).

Když se řekne „rodinný rituál“, většina lidí si vybaví především oslavy a svátky slavené v rodinném kruhu či rituály přechodové spojené s rodinou, které jsme v kategorizaci zařadili pod první dva body. Jak ale naznačila i poslední ze zmíněných respondentů, především ty skryté, jejichž existenci si často neuvědomují ani členové

²⁴ „*Nevím. Asi ano, pokud jsou funkční, na druhou stranu se dodržují často pouze ze zvykové setrvačnosti a místo pomoci omezují*“ (muž, 32, svobodný, 1 dítě).

²⁵ „*Rituály nemám ráda, miluji volnost*“ (žena, 46 let, vdaná, 2 děti)

²⁶ V této souvislosti dotázaná zredukovala rodinné rituály pouze na druhou kategorii, tedy na svátky a slavnosti v rodinném kruhu.

dané rodiny, se podílejí na rodinné ideologii a významným způsobem ovlivňují své členy v dalším konání a jednání. Především pro děti mají významnou socializační i enkulturační funkci, pro všechny členy pak funkci psychohygienickou a obrannou proti každodennímu stresu.

Závěr

Přes všechny proměny ovlivněné celospolečenskými změnami prokazuje instituce rodiny, byť již ve značně otesané podobě, stále svou funkčnost. Rodina se ukazuje neustále jako nejpodstatnější a nejuniverzálnější socializační činitel, a není tak jen doménou reprodukčního chování vyrůstajícího z biologických procesů, což bývá pokládáno za její hlavní cíl. Rodina je v podstatě filtrem, skrze nějž probíhá osvojování sociokulturních regulativů a kulturních idejí dané společnosti, v rámci ní dochází k interiorizaci norem. Rovněž se uplatňuje jako regulátor sociálního chování a formuje postoje svých členů jak ke společnosti, tak k sobě samému. Některé z řady funkcí, jež plní, nejsou v rámci jiných institucí plně nahraditelné.

První část mé rigorózní práce tvořila teoretická analýza vývojových proměn rodiny v kulturologické perspektivě. Syntézou definic a poznatků ke studiu této instituce napříč společenskými vědami jsem poukázala na její postupné přeformování v čase a prostoru a pokusila se vymezit funkce, které současná evropská, potažmo česká rodina zastává. V rámci vymezení funkcí rodiny jsem upozornila na jejich možné alternativy v současnosti i budoucnosti a poukázala především na důležitost funkce emocionální, socializační a enkulturační. Současně jsem se zaměřila na ukotvení hlavních funkcí rodiny v českém zákonu o rodině.

Vývojové proměny rodiny jsem nastínila od jejích prvopočátků přes formu nazývanou jako tradiční po rodinu současnou, moderní, která se začala formovat po industriální revoluci. Tyto fáze přinesly významné změny v chápání pojmu i instituce samotné. Rodina je dnes v podstatě chápána pouze ve smyslu rodiny nukleární a dochází k výraznému omezování vztahů v rámci širšího příbuzenství. Hlavní příčinou tohoto jevu je stále větší orientace na zájmy jednotlivce a vzájemná ekonomická nezávislost jednotlivých členů. Postupně se zformoval nový model rodiny, založený na vzájemné zastupitelnosti rolí, který způsobil jejich zmatení.

Skrze hierarchii pohlaví uvnitř rodiny jsem se dotkla i genderové problematiky a počátků procesu emancipace českých žen odmítajících dobové genderové konstrukty a model ženy jako hospodyňky, manželky a matky. Kromě postavení v rodině určeného pohlavím jsem poukázala i na statut, jenž má člen rodiny v určitém životním cyklu, kterým právě prochází.

V komparaci současné české rodiny a ostatní Evropy skrze sňatečnost jsem se zaměřila především na změny v rodinném chování. Patří mezi ně například posun rození

dětí do vyššího věku, pokles plodnosti a sňatečnosti a narůstající počet nesezdaných soužití. V České republice byly tyto změny nastartovány po pádu komunistického režimu, oproti zemím západní Evropy a jiným vyspělým státům se tak prosazují teprve dvě desetiletí. Lze tedy předpokládat, že ideální věk k založení rodiny bude ve skandinávských zemích a v zemích západní Evropy, kde se tyto změny začaly projevovat o dvě desítky let dříve, i nadále v nejbližších letech v průměru vyšší.

V rámci analýzy rodiny jako nositele sociokulturních regulativů a kulturních idejí jsem se danou problematikou zabývala v kontextu rituálů a příbuzenských vazeb. V kapitolách o příbuzenství jsem se věnovala problematice biologického a kulturního determinismu v rámci této vztahové sítě. Lze říci, že příbuzenství nemá příliš biologických významů, spíše kulturních. Přestože se o něm hovoří především jako o biologickém jevu, je to spíše společenský status a nelze mu porozumět pouze ve vztahu k biologické danosti, ale především ve vztahu k dalším společenským institucím. Spíše než o genetickou spřízněnost se jedná o kulturní konstrukt. Stejně jako instituce rodiny pak degeneruje v rámci průmyslové společnosti i systém příbuzenství.

Sociální postavení jedince je definováno jeho postavením ve struktuře příbuzenských vztahů. Každému jedinci je pro přehlednost a orientaci v systému přiřazen určitý název, který vymezuje jeho postavení vůči ostatním osobám. V tomto smyslu jsem se zaměřila na českou příbuzenskou terminologii a její proměny. Právě na té se dá vyvrátit nejlépe genetický model příbuzenství, jelikož proměny společnosti se zrcadlí v jazyce dané kultury, tedy i v příbuzenské terminologii. Ruku v ruce s oslabením širších příbuzenských vztahů se okleštila i česká terminologie příbuzenství, jelikož příbuzenství a terminologie s ním spojená odráží společenské struktury kultury, jíž je součástí. Jako zdroj příkladů staré české příbuzenské terminologie posloužily básně z Kytice K. J. Erbena.

Svou pozornost jsem v rámci této hlavní části zaměřila i na výklad instituce manželství v antropologické, respektive kulturologické perspektivě. Kromě analýzy proměn manželství v čase jsem se v tomto ohledu dotkla i vztahu manželství a sexuality. Sexualita jako reprodukční mechanismus podléhá všude na světě sociální kontrole. Je tedy více či méně regulována, a to včetně regulace do instituce manželství. V některých společnostech je tato regulace natolik silná, že se manželství a sexualita stávají synonymy. Jedná se tedy o jasný kulturní manévr. V současné době je manželství a ruku v ruce s ním i rodičovství odkládáno na pozdější věk, zároveň roste

počet nesezdaných párů. Tento fakt je úzce provázán s již konstatovaným faktem o postupné degeneraci rodiny a systému příbuzenství a obratu na zájem jednotlivce.

Stěžejním tématem mé rigorózní práce byly rodinné rituály. V duchu jejich cyklického a lineárního pojetí v čase jsem je kategorizovala do čtyř hlavních skupin, a to na přechodové rituály spojené s rodinou, slavnosti a svátky v rodinném kruhu, rodinné tradice a každodenní rituály v rodině. V souvislosti s přechodovými rituály jsem se zaměřila na rituály zasnub a svatby, na tradice a zvyky v českém prostředí a jejich proměny a na lidové pověry s nimi spojené. V rámci počtu uzavřených sňatků na českém území v letech 1950-2007 jsem poukázala na jejich rozložení v jednotlivých kalendářních měsících roku, přičemž květen zůstal v tomto smyslu dosud nejméně oblíbeným měsícem pro uzavření manželství. Tento jev lze odvodit ze zakořeněné pověry „Svatba v máji, do roka máry“, která může mít opodstatnění z důvodu, že v minulých staletích se dítě zplozené v květnu o svatební noci narodilo v době nejnepříznivějšího počasí, tedy v lednu nebo únoru, kdy dítě mohlo zemřít z nedostatku vitaminů nebo na podchlazení. Hrozilo nebezpečí i rodiče, ke které se nemohla dostat pomoc a při komplikovanějším porodu mohla zemřít. Dnes lze všechna tato rizika spojená se zimními měsíci považovat za zanedbatelná, přesto předsudek květnového měsíce jako nevhodného pro svatbu přetrvává, přes příznivé počasí, které většinou panuje.

Do kategorie svátků a slavností v rodinném kruhu byly zařazeny církevní a světské svátky opakující se většinou ve stejnou dobu v roce, tedy svátky cyklické. Z tohoto důvodu jsem sem zařadila i oslavy narozenin a jmenin, jež disponují též pravidelnou periodicitou, ale vliv kulturního prostředí je na nich méně patrný. Jejich společnou charakteristikou je ale konkrétní ráz, který jim rodina vtiskuje. V této kategorii jsem se zaměřila na oslavy Velikonoc a Vánoc v českém prostředí a jejich proměny v čase a na oslavy narozenin a jmenin. Dodržování rituálů je ve většině společnosti patrné, i když opět ve velmi zredukované podobě, především u vánočních svátků. Málokdo si ale při jejich dodržování uvědomuje jejich význam, stávají se proto často jen prázdny schránkami, absolutně bezduchými rituály.

V rámci sekce o rodinných tradicích jsem směřovala pozornost především k charizmatickým místům a předmětům. Poslední sekci pak tvořily každodenní rituály v rodině s ohledem na rodinnou teritorialitu, harmonogram dne a společné rodinné stolování.

V duchu této kategorizace jsem formou dotazníkového šetření provedla empirický výzkum, kterého se zúčastnilo 30 respondentů. Jeho cílem bylo zmapovat podobu rodinných rituálů v současné české rodině.

Z velké většiny se potvrdily mé hypotézy nejen o tom, že rodinné rituály mají v rodině stále významné místo, ale i o jejich funkčnosti. Rodinné rituály se stejně jako sama instituce rodiny postupem času redukují a především dvě poslední kategorie rodinných tradic a každodenních rituálů variují od rodiny k rodině. Především ale stabilizují rodinnou identitu tím, že ujasňují očekávané role a definují pravidla, plní především integrační, stabilizační a psychohygienickou funkci. Mají tedy funkci prostředku usnadňujícího život a předcházejícího chaosu, ale i smysl ve vzájemné interakci mezi aktéry. Rituál v rodině, především ten v kategorii každodenních rituálů, je významnou charakteristikou konkrétní rodiny.

Vzhledem k šíři tématu jsem se zaměřila na vybrané aspekty dané problematiky, práce si tedy neklade za cíl postihnout celé téma. Ostatně jak říká Jack Goody, snažit se napsat pojednání o „dějinách evropské rodiny“ je očividně gargantuovský úkol. Práce nabízí pohled na proměny rodiny v čase a prostoru z kulturologické perspektivy, snaží se postihnout fenomén rodiny jako zprostředkovatele vlivu kultury na člověka. Jedním z jejích hlavních posláních je podtrhnout důležitou funkci, kterou rodinné rituály v naší společnosti zastávají a jak významnou součástí našich životů jsou, i když to není na první pohled patrné. Nepřipravujme se o ně.

Seznam literatury

- Bahenská, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách: Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Libri/Slon, Praha 2005.
- Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona*. Ústřední církevní nakladatelství, Praha 1979
- Bologne, J.-C.: *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*. Volvox Globator, Praha 1997
- Collection des grands économistes: *Le Play. Textes choisis et preface par Louis Baudin*. Librairie Dalloz, Paris 1947
- Crooke, W.: *The Natives of Northern India*. Constable, London 1907
- Černý, M.: *Rodina a dědičnost*. Avicenum, Praha 1971
- Disman, M.: *Jak se vyrábí sociologická znalost. Příručka pro uživatele*. Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum, Praha 1993
- Erben, K. J.: *Kytice*. SPN, Praha 1959
- Fialová, L. a kol.: *Dějiny obyvatelstva Českých zemí*. Mladá fronta, Praha 1996
- Fox, R.: *Kinship and Marriage. An Anthropological Perspective*. Penguin Books, 1967.
- Frazer, J. G.: *Zlatá ratolest*. Odeon, Praha 1977
- Galla, K., Burešová, K.: *Snoubenci, manželé, rodiče a děti*. SPN, Praha 1984
- Gennep, A.: *Přechodové rituály – Systematické studium rituálů*. NLN, Praha 1997
- Goody, J.: *Proměny rodiny v evropské historii*. NLN, Praha 2006
- Holář, J.: *Naučení pro čeled' selskou z roku 1613, Český lid XXIII*, 1914
- Horský, J., Seligová, M.: *Rodina našich předků*. NLN, Praha 1997
- Huizinga, J.: *Homo ludens. O původu kultury ve hře*. Mladá fronta, Praha 1971

- Jandourek, J.: *Sociologický slovník*. Portál, Praha 2001
- Janoušek, J. a kol.: *Sociální psychologie 2. svazek*. SPN, Praha 1984
- Kalina, K., Vančura, M.: *Poruchy rodinného bydlení*. Kontext, 9, 1993, č. 2, s. 5-9
- Kaufmann-Huberová, G.: *Děti potřebují rituály*. Portál, Praha 1998
- Kol. autorů: *Populační vývoj ČR 1996*. Praha, DemoArt, 1997
- Kol. autorů: *Populační vývoj ČR 2001-2006*, Praha, DemoArt, 2007
- Kol. autorů: *Velký sociologický slovník – I. Svazek, A-O*. Karolinum, Praha 1996a
- Kol. autorů: *Velký sociologický slovník – II. svazek, P-Z*. Karolinum, Praha 1996b
- Langmeier J., Kňourková, M.: *Psychologie část I*. Karlova univerzita, Praha 1988
- Lenderová, M. a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. NLN, Praha 2009
- Lévi-Strauss, C.: *Myšlení přírodních národů*. Dauphin, Liberec 1996
- Lutonský, B., Melichar, R. a kol.: *Základy genealogie: soubor přednášek pro laické genealogy. 1. díl.*: [b.j.], Praha 1999
- Machovec, M.: *Filozofie tváří v tvář zániku*. Akropolis, Praha 2006
- Matějček, Z.: *Děti a rodina*. SPN, Praha 1992
- Matoušek, O.: *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Sociologické nakladatelství, Praha, 1997
- Matoušek, O., Kroftová, A.: *Mládež a delikvence*. Portál, Praha 1998.
- Možný, I.: *Moderní rodina*. Blok, Brno 1990
- Možný, I.: *Sociologie rodiny*. Sociologické nakladatelství, Praha 1999
- Murphy, R. F.: *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Sociologické nakladatelství, Praha 2010
- Nakonečný, M.: *Lexikon psychologie*. Vodnář, Praha 1995
- Pavlík, Z. a kol.: *Sňatečnost a rodina*. Academia, Praha 1992

- Peterka, J.: *Cesta k rodinným kořenům*. Libri, Praha 2006
- Prokešová, P.: *Místo rituálů v současné rodině*. Rigorózní práce. Katedra psychologie FF UK, Praha 2008.
- Satirová, V.: *Kniha o rodině*. PRÁH, Praha 1994
- Schäfer, M.: *Sissi*. Mladá fronta, Praha 1993
- Skupnik, J.: *Antropologie příbuzenství*. SLON, Praha 2010
- Soukup, M.: *Základy kulturní antropologie*. AVS, Praha 2009
- Soukup, V.: *Antropologie. Teorie člověka a kultury*. Portál, Praha 2011
- Soukup, V.: *Dějiny antropologie*. Karolinum, Praha 2004a
- Soukup, V.: *Přehled antropologických teorií kultury*. Portál, Praha 2004b
- Strettiová, M.: *O starých časech a dobrých lidech*. [b.j.], Praha 1947
- Steven, J. W., Bennetová, L. A.: *Rodinné rituály*. Kontext, 1, 1985, č. 3
- Šulová, L.: *Raný psychický vývoj dítěte*. Karolinum, Praha 2005
- Šulová, L.: *Člověk v rodině*. In: Výrost, J., Slaměník, I.: *Aplikovaná sociální psychologie I – Člověk a sociální instituce*. Portál, Praha 1998
- Reichel, J.: *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*. Grada Publishing, Praha 2009
- Reiss, D.: *Schopnost rodiny snášet těžkosti*. Souhrnný přehled současného výzkumu dění v rodinách. Kontext 3, 1987, č. 2, s. 63
- Rieger, Z., Vyhnálková, H.: *Ostrov rodiny*. Konfrontace, Hradec Králové 1996
- Vavřinová, V.: *Malá encyklopedie Vánoc*. Libri, Praha 2001
- Vondráček, V.: *Konání a jeho poruchy*. Univerzita Karlova, Praha 1986
- Zeman, J.: *Hody hody doprovody aneb jak se slavily Velikonoce ve staré Praze*. Akcent, Třebíč 2007a
- Zeman, J.: *Hoj, ty Štědrý večere aneb jak se slavily Vánoce ve staré Praze*. Akcent, Třebíč, 2007b

Internetové zdroje:

Český statistický úřad [online]. 2010 [cit. 2010-6-15]. Dostupné na <http://www.czso.cz>

Fialová, Z.: *Svatba jako přechodový rituál*. 20. 6. 2007 [cit. 2010-4-20]. Dostupné na http://www.rozhlas.cz/leonardo/historie/_zprava/356039

Kol. autorů: *Národní zpráva o rodině*. MPSV, Praha 2004. Dostupné na http://www.mpsv.cz/files/clanky/899/zprava_b.pdf

Šolc, V.: *Rituál a duševný vývoj*. 2001 [cit. 2009-11-18] Dostupné na <http://www.psycholousek.cz/prace>

Právní předpisy

Zákon č. 94/1963 Sb. o rodině

Přílohy

Příloha č.1: Dotazník k empirické sondě

Dotazník k RP

Rodinné rituály

Cílem tohoto dotazníku je zjistit, jakým způsobem jsou dodržovány rituály v současné české rodině. Šetření je zcela anonymní. Pod každou z otázek je prostor pro Vaše vyjádření, názory či postřehy.

Předem Vám děkuji za vyplnění následujícího dotazníku.

*Vysvětlivky: Pod pojmem **širší příbuzenstvo** jsou myšleni ti členové rodiny, se kterými nesdílíte domácnost, ale jsou s Vámi spřízněni pokrevně nebo sešvagřením (babička, dědeček, teta, strýc, bratranec, sestřenice, snacha, tchán apod.)*

Jste: Žena – muž*

Věk:

Stav:

Počet dětí:

Jste ortodoxní věřící? Ano – ne*

Bydlíte: na vesnici – ve městě*

1. Ve Vaší rodině dodržujete (odpověď zakroužkujte):

1 – ano, 2 – spíše ano, 3 – spíše ne, 4 – ne

- a) Křtiny: 1 – 2 – 3 – 4
- b) Svatby: 1 – 2 – 3 – 4
- c) Pohřby: 1 – 2 – 3 – 4
- d) Oslava maturity: 1 – 2 – 3 – 4
- e) Oslava promoce: 1 – 2 – 3 – 4

Poznámka.....

* Nehodící se škrtněte

2. Jsou výše zmíněné události důvody pro setkání širšího příbuzenstva?

1 – ano, 2 – spíše ano, 3 – spíše ne, 4 – ne

- a) Křtiny: 1 – 2 – 3 – 4
- b) Svatba: 1 – 2 – 3 – 4
- c) Pohřeb: 1 – 2 – 3 – 4
- d) Oslava maturity: 1 – 2 – 3 – 4
- e) Oslava promoce: 1 – 2 – 3 – 4

Poznámka.....

3. Jakou událost/okamžik považujete za Váš přechod do dospělosti?

- a) Maturitu
- b) Promoci
- c) Řidičský průkaz
- d) Narození Vašeho dítěte
- e) Nevím, nepocítil/a jsem to
- f) Jiné.....

Poznámka.....

4. Které z těchto událostí slavíte tradičně se svou rodinou? Zakroužkovat můžete i více odpovědí:

- a) Štědrý den
- b) 1. a 2. svátek vánoční
- c) Silvestr
- d) Nový rok
- e) Velikonoční svátky
- f) Dušičky
- g) Mikuláše
- h) Čarodějnice (Filipojakubská noc)
- i) 1. máj
- j) Narozeniny
- k) Jmeniny
- l) Jiné.....

Poznámka.....

5. Které z výše uvedených událostí/svátků slavíte s širším příbuzenstvem? Vypište písmena (viz předchozí otázka)

.....
Poznámka.....

6. a) **Jaký je Váš nejoblíbenější svátek/událost ze zmíněných v otázce 4?**

.....

b) **Popište, prosím, zvyky a tradice, které v rámci tohoto svátku/události ve Vaší rodině dodržujete.**

.....
.....
.....

Poznámka:.....

7. **Napadá Vás nějaké významné místo, které je spjaté s Vaší rodinou? ANO – NE***

Poznámka (při kladné odpovědi zde, prosím, uveďte konkrétní příklad – takovým místem může být rodinná chata, kam pravidelně jezdíte či jste jezdil/a jako dítě).....

.....
.....

8. **Napadá Vás nějaký významný předmět, který je spjat s Vaší rodinou? ANO – NE***

Poznámka (při kladné odpovědi zde, prosím, uveďte konkrétní příklad – takovým předmětem může být třeba starožitná mísa po babičce, ve které servírujete jen štědrovečerní večeři).....

.....
.....

9. **Jak často se scházíte se svou rodinou (se kterou sdílíte domácnost) u snídani a společně stolujete?**

- a) Pravidelně každý den
- b) Čtyřikrát až šestkrát týdně
- c) Dvakrát až třikrát týdně
- d) Jen o víkendu
- e) Jen v neděli
- f) Nikdy

Poznámka.....

10. **Jak často se scházíte se svou rodinou (se kterou sdílíte domácnost) u oběda a společně stolujete?**

- a) Pravidelně každý den
- b) Čtyřikrát až šestkrát týdně
- c) Dvakrát až třikrát týdně

* Nehodící se škrtněte

- d) Jen o víkendu
- e) Jen v neděli
- f) Nikdy

Poznámka.....

11. Jak často se scházíte se svou rodinou (se kterou sdílíte domácnost) u večeře a společně stolujete?

- a) Pravidelně každý den
- b) Čtyřikrát až šestkrát týdně
- c) Dvakrát až třikrát týdně
- d) Jen o víkendu
- e) Jen v neděli
- f) Nikdy

Poznámka.....

12. Máte v rámci Vaší rodinné domácnosti dostatečný prostor pro své soukromí?

1 – ano, 2 – spíše ano, 3 – spíše ne, 4 – ne

1 – 2 – 3 – 4

Poznámka.....

13. Je podle Vás důležité dodržovat v rodině rituály?

Ano, protože.....

Ne, protože.....

Poznámka.....

Příloha č. 2: Glosář

Afinální příbuzenství – příbuzenství vzniklé sňatkem, sešvagření

Agnát – příbuzný po meči

Bigamie – postavení osoby, která žije ve dvou manželstvích současně (dřív se za bigamistické sňatky považovaly i druhé sňatky vdovců a vdov).

Bilateralita – příbuzenství sledované v linii obou rodičů

Celibát – postavení osoby, která se nikdy neožení/neprovdá.

Coemptio – sňatek vzájemnou koupí u starověkých Římanů

Confarreatio – nejslavnostnější forma římské svatby, při níž se Jupiterovi obětoval pšeničný koláč (*farreus*)

Contubernium – manželství mezi otroky nebo svobodné osoby s otrokem. Nižší forma manželství, z níž vyplývá pouze soužití

Conubium – legální sňatek: nevěsta si pokrývá hlavu závojem

Domácnost – skupina osob žijících pod jednou střechou (dva bratři žijící společně tvoří domácnost, ale nikoli rodinu ani pár)

Duchovní příbuzenství – křesťanská forma rituálního či fiktivního příbuzenství, kmotrovství

Emancipace – získání nezávislosti, kdy děti přestávají finančně a právně podléhat rodičům

Endogamie – pravidlo předepisující sňatky v rámci skupiny, zejména kasty v Indii

Exogamie – pravidlo předepisující sňatky mimo rámec určité skupiny

Friedelehe – u starých Germánů sňatek (*ehe*) z přátelství (*friedel*), legitimní, ale nižší než *Muntehe*.

Hypergamie – manželství ženy s mužem z vyšší společenské vrstvy či s vyšším postavením (opak hypogamie)

Incest – svazek s pokrevním příbuzným zakázaného stupně (v širším smyslu i příbuzným sešvagřeným)

Izogamie – manželství s osobou ze stejné společenské vrstvy či se stejným postavením

Klan – část kmene

Kognát – příbuzný po přeslici

Kolaterální vztahy – příbuzenství mezi sourozenci a jejich potomky

Komplexní rodiny – pojem označující domácnosti obsahující nejen nukleární příbuzné (například nevlastní rodiče)

Konkubinát – postavení dvou osob, které spolu partnersky žijí, ale nejsou manželé

Konsagnivita – pokrevní příbuzenství, na rozdíl od příbuzenství vzniklého sňatkem.

Levirát – povinnost oženit se s vdovou po svém bratrovi, pokud se zesnulým neměla děti. Ve Starém zákoně je pravidlem, kanonické právo jej zakazuje

Manžel – z etymologického hlediska ten, kdo se chová jako samec (latinsky *mas, maris*)

Matriarchální – termín označující dominantní roli žen v nejrůznějších oblastech, zejména autoritu v domácnosti (u mužů **patriarchální**)

Matrilinearita – příbuzenský vztah, v němž se původ sleduje pouze po ženské linii (po mužské linii pak **patrilinearita**)

Matrilokalita – místo, kde manželé žijí po svatbě, se určuje podle ženy (podle muže pak **patrilokalita**)

Monogamie – postavení osoby, která žije v jediném manželství

Muntehe – u starých Germánů oficiální sňatek, jímž muž získává zákonné poručnictví nad svou ženou.

Nukleární rodina – matka, otec dětí. Jedinec má rodiny dvě, a to orientační, do níž se narodil, a prokreační, kterou zakládá sňatkem a narozením dětí.

Ohlášky – oficiální veřejné oznámení svatby

Polyandrie – postavení ženy provdané za více mužů současně

Polygynie – postavení muže ženatého s několika ženami najednou (pro původní křesťany byl i druhý sňatek vdovců polygynií)

Rod – soubor příbuzných majících společného předka

Rodina – domácnost složená z rodičů a jejich vlastních či adoptovaných dětí

Rozvod – rozloučení manželů, při němž zaniká manželské pouto

Sororát – povinnost vdovce oženit se se sestrou zemřelé manželky

Svatba – oslava spojená s uzavřením sňatku

Sňatek anulovaný – prohlášený za neplatný; manželské pouto se tím neporuší, nýbrž prohlásí se za neexistující od samého počátku.

Sňatek in extremis – v okamžiku smrti jednoho z partnerů

Sňatek interetnický – mezi osobami různých kultur či ras

Sňatek kanonický (církvní, náboženský) – manžele oddává náboženská autorita (kněz). Jeho opakem je občanský sňatek, k němuž dochází na radnici.

Sňatek konsensuální – před tridentským koncilem kanonický sňatek, k jehož platnosti stačí jen souhlas manželů. Nevyžaduje přítomnost kněze ani matričního úředníka.

Sňatek konzumovaný – završený pohlavním stykem. Sňatek může být uzavřený a přitom nekonzumovaný

Sňatek legitimní – splňuje světské i náboženské zákonné předpisy, ale nemusí se nutně uzavírat v kostele. Sňatek nevěřících respektující kanonické předpisy je pro církvev legitimní.

Sňatek obřadný – uzavřený v přítomnosti faráře. Od tridentského koncilu závazná forma náboženského sňatku. Je opakem konsensuálního sňatku z doby před koncilem. Dnes mluvíme o sňatku veřejném.

Sňatek smíšený – mezi osobami rozdílného vyznání

Širší rodina – termín označující příbuzné mimo nukleární rodinu, kteří zůstávají ve styku.

Věno – majetek, který přináší žena do manželství. Manžel má na něj za svého života poživací právo. Po rozvodu, rozluce nebo ovdovění se vrací ženě.

Zásnuby – dohoda dvou rodin na nadcházejícím sňatku. Na rozdíl od „oddavek“ neznamenají první etapu sňatku. Nejsou tedy závazné.

Závdky – zástava (často prsten), kterou dává snoubenec své nastávající (Bologne, 1997, s. 360-369; Goody, 2006, s. 208-210).

Rigorózní práce: **Rodinné rituály v kontextu české kultury**

Autorka: Michaela Láchová

Uživatel/ka stvrzuje svým čitelným podpisem, že si zapůjčil/a tuto rigorózní práci.
Pokud ji použije pro svou práci, prohlašuje, že ji uvede mezi ostatní literaturou a bude ji citovat jako každou jinou.

DEN	JMÉNO	NÁZEV PRÁCE	PODPIS